

DE LES VAN LEEUWTJE

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eyck van Heslinga

Dr. R.P. Fagel

Prof. dr. J. Pollmann

Dr. J. Zijlmans

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereeniging en het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden zal kijken.

3 Oktoberlezingen:

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 oktober-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De levende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijzenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verbeelding.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 M. Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2010 H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden.*
- 2011 J. Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest.*
- 2012 A. Netiv en C. Brandenburgh, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem.*

DE LES VAN LEEUWTJE

*Kinderboeken over het beleg en ontzet
van Leiden*

Lotte Jensen

Vormgeving: Primavera Pers (basis lay-out: Marta Klement)

Druk: Nautilus, Leiden

Afbeelding omslag: Leeuwke sterft door toedoen van de Spanjaarden. Illustratie getekend door Gerrit de Morée uit Alphons Timmermans, *Het beleg en ontzet van Leiden* (1950), p. 38.

Universiteit
Leiden

Extra beeldmateriaal in deze uitgave is mogelijk gemaakt door NWO.

Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek

© Lotte Jensen, 2013

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-157-8

Inleiding

Er was eens... een jongen die Jan heette. Het was 5 juli 1574 en hij woonde in Leiden. Zijn bijnaam was Leeuwtje, omdat hij zo dapper was. Leeuwtje wilde niets liever dan tegen de brute Spanjaarden vechten die nu al voor de tweede keer de stad belegerd hadden. Die dag zag Leeuwtje hoe een Spaanse soldaat probeerde om zijn vader neer te steken. Hij aarzelde geen moment en schoot de Spanjaard dood. Toen werd Leeuwtje opgepakt en naar het hoofdkwartier van de Spaanse generaal Valdés afgevoerd. Deze probeerde Leeuwtje over te halen om voor hem te gaan werken, maar de jonge knaap weigerde pertinent. Hij had namelijk een bloedhekel aan verraders ofwel 'glippers'. Valdés was woest en gaf Leeuwtje de doodstraf. Een paar Spaanse soldaten hingen hem op aan een boom, maar hij wist zich te bevrijden en holde weg. Tijdens zijn vlucht werd hij echter neergeschoten. Leeuwtje stierf, maar hij was voor eeuwig een held, omdat hij zijn stad en vaderland tot de laatste snik had verdedigd. Bijna drie maanden later, op 3 oktober, kwamen de Geuzen en werd Leiden bevrijd. Te laat voor Leeuwtje, maar zijn dappere daden zullen nooit vergeten worden.

Dit is, in het kort, hoe de Alkmaarse onderwijzer Cornelis Fogteloo, het verhaal van het beleg en ontzet van Leiden in 1874, drie eeuwen na dato, navertelde aan de jeugd. Leeuwtje is de grote held in dit verhaal en dat laat Fogteloo goed merken. Hij overlaadt de jongen met complimenten. Wanneer Leeuwtje zijn vader van de dood heeft gered, schrijft Fogteloo: 'Jeugdige held, wat is het schoon u aan te zien!'¹ Even later moedigt hij Leeuwtje aan om standvastig te blijven, ook al is hij in handen van de Spanjaarden gevallen: 'wees kordaat, toon dat ge van Hollandsch bloed zij en bovenal, dappere, kleine leeuw, verraad uw vaderstad niet'.² Wanneer Leeuwtje uiteindelijk sterft, wordt het de verteller bijna te veel: 'Arme jongen! Dat is dan het loon voor uw moed, voor uwen edelen heldenzin'.³ De moraal ligt er duimendik bovenop: verraders zijn slecht, maar moedige, vaderlandslievende jongens zoals Leeuwtje zijn goed. Zoals Leeuwtje is, zo zou iedereen moeten zijn, luidt de boodschap.

1. Omslag van de historische novelle uit 1874 van de Alkmaarse onderwijzer Cornelis Fogteloo over het beleg en ontzet van Leiden.

Fogteloo was niet de enige die een kinderboek over het Leids beleg en ontzet schreef. In de loop van de tijd heeft dit onderwerp veel kinderboekenschrijvers geïnspireerd. Tot op heden zijn er minstens 28 kinderboeken over het Leids ontzet verschenen, waaronder vijf beeld- en stripverhalen (zie de bijlage).⁴ De meeste daarvan zijn bestemd voor kinderen tussen de tien en vijftien jaar, maar er zijn er ook bij die voor jongere lezers zijn bedoeld. Daarnaast is het verhaal talloze malen naverteld in verhalenbundels en lesboeken voor de jeugd.⁵ Het Leids beleg en ontzet is daarmee een van de geschiedverhalen die het vaakst voor kinderen is bewerkt.

In een flink aantal van deze boeken komt een jonge held met de bijnaam Leeuwen of Leeuwtje voor. Soms is hij de hoofdfiguur, soms wordt hij alleen maar even genoemd. Volgens sommige historische bronnen heeft Leeuwtje echt bestaan, maar dat was voor de meeste kinderboekenschrijvers van ondergeschikt belang.⁶ Het ging hen niet primair om historische correctheid en precisie. Net als bij Fogteloo waren andere zaken belangrijker: er moest een spannend verhaal verteld worden met herkenbare personages, dat de kinderen zou boeien. Nog belangrijker was echter dat de jonge lezers er iets van konden leren.

Kinderboeken zijn bij uitstek het genre waarin vermaak en lering gecombineerd worden. Volgens het aloude ‘utile dulci’-principe moet dit soort lectuur niet alleen onderhoudend maar ook leerzaam zijn. Dat was vroeger zo en dat is nog steeds zo. Wie denkt dat de moraal tegenwoordig minder belangrijk is, vergist zich. Ook hendaagse kinderboekenschrijvers willen vaak een boodschap overbrengen, maar deze heeft zich aangepast aan de tijd. Vandaag de dag treden andere problemen op de voorgrond – denk aan echtscheidingen, multiculturalisme, omgang met digitale media en pesten – en die vragen om andere benaderingen. Maar een moraal is er nog steeds.

De les van Leeuwtje is in de loop van de tijd dus veranderd. Onder invloed van politieke en maatschappelijke veranderingen heeft de moraal steeds nieuwe invullingen gekregen. Ik hoop u echter te laten zien dat er desondanks ook veel gelijk is gebleven. Het Leids beleg en ontzet is in de basis een verhaal over rechtvaardigheid, volharding en overwinning. Dit kan in een overwegend vaderlandslievend, religieus of humanistisch jasje worden gestoken, maar de boodschap is door de eeuwen heen grosso modo hetzelfde gebleven: het kwade wordt bestraft, deugd wordt beloond.

De voorgeschiedenis: schoolboekjes voor de jeugd

De vroegste jeugdvertellingen over het Leids ontzet dateren uit het einde van de achttiende eeuw. Vanaf de jaren 1780 nam het aantal schoolboeken voor de jeugd sterk toe en een belangrijk deel daarvan richtte zich op het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis.⁷ Het Leids beleg en ontzet vormde een standaard onderdeel in deze uitgaves: het werd beschouwd als een van de belangrijkste episodes uit de Opstand.

Het doel van deze schoolboeken was niet alleen om de kinderen over het vaderlandse verleden te informeren, maar ook om ze tot deugdzame burgers op te voeden. Volgens de opvoedkundige theorieën van de Verlichting was de mens vervolmaakbaar en moesten kinderen al van jongs af aan gevormd worden. Dat leidde tot een stroom van publicaties waarin het kind centraal stond en waarin de lezers deugden

2. Prent bij het lemma 'Eendracht' in J.H. Swildens *Vaderlandsch A-B Boek voor de Nederlandsche jeugd* (1781). De kinderen spelen eendrachtig rondom het standbeeld dat de Republiek symboliseert.

als godvruchtigheid, vaderlandsliefde en redelijkheid met de paplepel kregen ingegoten. Een van de bekendste voorbeelden daarvan is het *Vaderlandsch A-B Boek voor de Nederlandsche jeugd* (1781) van J.H. Swildens. Als belangrijkste vaderlandse deugd preees Swildens onder de letter 'E' de eendracht aan. Eendracht moest zowel op het niveau van het huisgezin als op nationaal niveau, dat wil zeggen tussen alle zeven provincies gehandhaafd worden.⁸ Verder stelde hij dat in elk Nederlands kind de liefde voor het vaderland zodanig aangekweekt moest worden 'dat het altyd zyn Vaderland boven alle andere Landen' zou verkiezen.⁹

De geschiedenis van het Leids beleg en ontzet was bij uitstek geschikt om gevoelens van vaderlandsliefde aan te kweken bij de jeugd. In de vorm van vraag- en antwoordgesprekken, die meestal tussen een vader en een zoon gevoerd werden, kregen de kinderen een heroïsch beeld van deze episode uit het vaderlandse verleden voorgespiegeld.¹⁰ Met name het optreden van burgemeester Van der Werff werd als een navolgenswaardig voorbeeld gepresenteerd: door zijn lichaam aan de hongerige bevolking van Leiden ter beschikking te stellen, toonde hij een ultieme vorm van vaderlandsliefde. Hij was immers bereid zijn leven op te offeren om de stad en het vaderland van de ondergang te behoeden. Een fraai voorbeeld van heroïsering treffen we aan in de *Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden. Voor de vaderlandsche jeugd* (1791). In een tweegesprek weidt de vader breed uit over de opofferingsgezindheid van Van der Werff. Zoonlief is zeer onder de indruk: 'Hemel! Welk een moed, welk eene standvastigheid? Ach! dat dit gedrag der Leidanaren ons by het nypen van den nood altyd ten voorbeeld strekke! en dat wy toch nooit van hun ontaardden!'. Daarop antwoordt de vader ontroerd: 'Gy zyt te aandoenlyk, myn Zoon! om u alle de rampen te melden, welke die braave Vaderlanders met weërgalooze standvastigheid en moed toen hebben doorgestaan, toen de Vrijheid met hun staan of vallen moest'.¹¹ In een ander lesboek werd de kinderen gevraagd met 'alle mogelijke aandacht en diepe eerbied' een prent van de 'trouwe burgervader' Van der Werff te aanschouwen. Daar konden ze het volgende op zien: 'De trouwe Van der Werff, met Leidens nood begaan, / Biedt het verhongerd volk zig zelf' ten voedzel aan'.¹²

Minstens zo belangrijk was de godsdienstige lering die de jeugdige lezers uit de Leidse geschiedenis konden trekken. Natuurlijk hadden de Leidenaren heldhaftig gedrag vertoond, maar de uiteindelijke bevrijding was louter en alleen aan God te danken. Het schoolboekje *Het Vereenigd Nederland* (1790) van de predikant J.F. Martinet sprak duidelijke taal: 'Toen de Stad in de uiterste ellende was geraakt gaf God eerst eenen storm uit het Noordwesten, en daarna uit het Zuiden, die zo veel water

3. Dankzij het stijgende water kan de geuzenvloot de stad Leiden binnenvaren. Prent uit een schoolboekje van J.F. Martinet, *Het vereenigd Nederland* (1790).

injoeg, dat de Spanjaards, om niet te verdrinken, vlugten moesten'.¹³ De auteur van een ander schoolboek verpakte de religieuze boodschap in een pakkend rijmpje: 'God die den Batavier zo dikmaals heeft gered, / Gaf wind en vloed bevel, en Leijden werd ontzet'.¹⁴ Een derde schrijver deed er nog een schepje bovenop door fel uit te halen naar sceptische geesten als Voltaire, die beweerde dat God niet ingreep in het aardse leven. Iedere christen wijsgeer zou, na het horen van het Leidse verhaal, in verrukking uitroepen: 'Dit is de vinger Gods!'. God had immers niet alleen de wind doen aanwakkeren, maar deze twee dagen later ook weer doen afzwakken.¹⁵

Een enkele auteur had ook een politieke boodschap voor de jeugdige lezers. De boekhandelaar Cornelis van der Aa, geboren in Leiden, bezag de geschiedenis van zijn geboortestad bijvoorbeeld geheel vanuit een Oranjegezind perspectief. In het

Beknopt handboekje der vaderlandsche geschiedenissen (1800-1803, 6 dln.) prees hij Willem van Oranje overdadig voor zijn bijdrage aan de bevrijding van Leiden en het verdere verloop van de Opstand tegen de Spanjaarden. Verder meldde hij dat het sinds de Bataafse revolutie van 1795 verboden was om een drie-oktober herdenking te houden en dat daarmee aan een 'loffelijke gewoonte' een einde was gekomen. De goede verstaander begreep dat Van der Aa op deze manier kritiek uitte op het nieuwe Bataafse regime, waarin geen plaats was voor een stadhouder en diens aanhangers.¹⁶

Tot ongeveer 1850 vormden dergelijke leerboekjes het belangrijkste medium om de vaderlandse geschiedenis onder de aandacht van de jeugd te brengen.¹⁷ De Leidse geschiedenis maakte in dergelijke werken slechts een beperkt deel uit van een groter geschiedverhaal. Toch verschenen er ook enkele leerboeken die volledig aan het Leids beleg en ontzet gewijd waren, namelijk een heruitgave van het oorspronkelijk in 1630 verschenen pamflet *De oude Leidsche patroon, of derden Octobers banket* (1833) en *Geschenk voor de jeugd, op den 3den October* (1836).¹⁸ Het eerstgenoemde werk was bezorgd door de Leidse predikant Jan Roemer, die dit zeventiende-eeuwse geschrift over het Leids beleg als een 'Getuigschrift en eene hulde aan voorvaderlijke oprechtheid, Godsdienstigheid en Vaderlandsliefde' beschouwde.¹⁹ Hij voorzag zijn uitgave van tal van verklarende noten en aantekeningen. Het tweede was vervaardigd door de Leidse onderwijzer A. van Leeuwen, ten behoeve van zijn lessen op de zondagsschool aan arme en behoeftige kinderen.

Alle hierboven genoemde werken hebben met elkaar gemeen dat ze vooral op historische kennisoverdracht gericht zijn. Pas na 1850 kwamen er historische vertellingen en romans voor de jeugd waarin het verhalende karakter voorop kwam te staan – kinderboeken in de hedendaagse betekenis van het woord. Voor wat betreft de verhalen over het Leids beleg en ontzet is er een duidelijke omslag in 1855 waar te nemen. Toen kwam Jacob van Lennep, een van de bekendste romanciers uit de negentiende eeuw, met een totaal nieuwe manier om de jeugd kennis te laten maken met het heroïsche Leidse verleden. Hij bouwde om de historische feiten heen een spannend verhaal en introduceerde jeugdige hoofdrolspelers die niet in het echt hadden bestaan. Die aanpak bleek een doorslaand succes.

Drie jongens bij het beleg van Leiden

Jacob van Lennep had zijn reputatie vooral aan zijn historische romans voor volwassenen te danken, zoals *De Pleegzoon* (1833), *De roos van Dekama* (1836) en *De lotgevallen van Ferdinand Huyck* (1840). Minder bekend is dat hij ook historische verhalen voor de jeugd publiceerde, zoals *De voornaamste geschiedenissen van Noord-Nederland, aan zijne kinderen verhaald* (1845-1849, 4 dln) en het zeer succesvolle *Vertellingen van vroeger en later tijd* (eerste druk 1856, nieuwe uitgave 1889). In deze bundel was ook een vertelling over het Leids beleg en ontzet opgenomen. Deze was voor het eerst in 1855 gepubliceerd in de *Almanak voor de jeugd*. Deze publicatie, getiteld 'Drie jongens bij het Beleg van Leyden' markeerde een belangrijke verandering in de overdracht van het Leidse verhaal op jongeren, omdat het fictionele karakter vooropstond. Van Lennep waarschuwde de lezers bij voorbaat voor de verzonnen elementen van zijn verhaal:

Vooraf echter moet ik waarschuwen, dat ofschoon mijn verhaal, wat de hoofdzaken betreft, niet van de historische waarheid zal afwijken, ik echter enkele omstandigheden van luttel gewicht uit mijn verbeelding heb bygebracht, om daardoor aan mijn vertelling meer kleur en ronding te geven.²⁰

4. De *Almanak voor de jeugd* uit 1855.

5. Scène uit Van Lenneps jeugdvertelling over Leidens ontzet. De protestantse jongen Willem Berkheij neemt het in een gesprek met Burgemeester Van der Werff op voor de katholieke Gijsbrecht Schaeck die ruzie heeft gekregen met Leeuwtje. Berkheij en Schaeck worden daarna dikke vrienden.

Van Lennep trekt hiermee een duidelijke scheidslijn tussen het terrein van de literator en de historicus: de literator gebruikt zijn verbeeldingskracht, terwijl de historicus een waarheidszoeker is. Zijn uitspraak past in een bredere ontwikkeling: vanaf ongeveer 1850 werden de letterkunde en de geschiedenis steeds duidelijker onderscheiden domeinen. De historische roman en het historische jeugdverhaal behoorden tot het domein van de letterkunde, omdat deze zich op het grensvlak van fictie en werkelijkheid bewoog, terwijl geschiedschrijving op kritisch bronnenonderzoek diende te zijn gebaseerd.²¹

Van Lenneps vertelling gaat over twee jongens die aanvankelijk elkaars aartsvijanden zijn, maar uiteindelijk elkaars beste vrienden worden. De ene, Gijsbrecht Schaeck, is katholiek, terwijl de andere, Willem Berkhey, protestants is. Wanneer Gijsbrecht in een gevecht verwickeld raakt met een knecht, pleit Willem Gijsbrecht vrij bij de burgemeester. Ze sluiten vervolgens ook vriendschap met deze knecht, die als bijnaam Leeuwtje heeft. De drie vrienden uit de titel zijn dus drie stoere knapen

met oer-Hollandse namen: Gijsbrecht, Willem en Leeuwte. Met Leeuwte loopt het, zoals we weten, slecht af: hij loopt in de val van de Spanjaarden en komt op gruwelijke wijze om het leven. Niet lang daarna vangt Willem een zeebot, en dan weten ze dat de bevrijding spoedig een feit zal zijn: er stroomt immers zeewater de stad in. Op 3 oktober wordt Gijsbrecht naar de Lammenschans gestuurd, waar hij constateert dat de Spaanse vijand vertrokken is. Hij vindt bovendien een ijzeren ketel met huts-pot en deelt het voedsel uit. De ketel besluit hij als aandenken te bewaren. 's Middags praten Gijsbrecht en Willen nog wat na over de gebeurtenissen, onder het genot van haring en bier.

Van Lennep houdt zijn jonge lezers een verzoeningsgezinde boodschap voor door de nadruk op de vriendschap tussen de ravottende jongens te leggen. Hoewel ze een verschillend geloof belijden, kunnen ze toch de beste vrienden zijn. Religieuze verschillen zijn dus te overbruggen. Daarmee liet Van Lennep een verrassend modern geluid horen: tot ver in de twintigste eeuw namen de meeste schrijvers van kinderboeken over het Leids ontzet juist een uitgesproken protestants standpunt in.

Kinderboeken rondom de herdenking van 1874

In de jaren 1872-1874 steeg het aantal kinderboeken over het Leidse beleg en ontzet explosief: er verschenen toen maar liefst acht jeugdboeken over dit onderwerp. Er zijn verschillende verklaringen voor deze piek in de belangstelling te geven. Ten eerste nam de populariteit van jeugdliteratuur in het algemeen toe. Dankzij schrijvers als J.J.A. Gouverneur, Jan Pieter Heije, Pieter Andriessen en Piet Louwerse groeide het kinderboek uit tot een volwaardig genre. Zij vertaalden niet alleen succesvolle buitenlandse titels, maar publiceerden ook oorspronkelijk Nederlandse werken. Uitgevers zagen een gat in de markt en gingen de concurrentie met elkaar aan door de boeken zo fraai mogelijk te illustreren. Ten tweede nam de behoefte aan historische jeugdverhalen toe, nadat in 1857 geschiedenis een verplicht schoolvak was geworden. Historische verhalen waren een ideale manier om de jeugd op een aantrekkelijke manier met historische onderwerpen te laten kennismaken.²² Ten derde sloot de belangstelling voor het Leidse verleden aan bij het in de negentiende eeuw alomtegenwoordige nationalisme. Behalve in toneelstukken, romans en poëzie uitte het vaderlandse gevoel zich ook in de jeugdliteratuur. Ten slotte, en dit verklaart de specifieke interesse voor de Leidse geschiedenis, speelden de jeugdboekenschrijvers

6. Leeuwke in gesprek met twee Spaanse officieren. Hij probeert hen om de tuin te leiden.
Illustratie uit Piet Louwerse, *De schippersjongen of Leiden in strijd en nood* (derde druk, ca. 1900).

handig in op de actualiteit. In oktober 1874 was het precies driehonderd jaar geleden dat het Leids ontzet plaatsvond en dat werd grootscheeps gevierd. Het Leids ontzet werd bij deze herdenking gepresenteerd als een cruciale episode tijdens de Tachtigjarige Oorlog: de bevrijding van Leiden zou een keerpunt hebben gevormd in de strijd van de Republiek tegen de Spanjaarden. Des te belangrijker was het om de Nederlandse jeugd kennis te laten nemen van juist dit verhaal; het ging hier immers om een gebeurtenis van nationaal belang.

De acht kinderboeken over het Leids beleg en ontzet zijn grofweg in twee categorieën te verdelen: in de eerste groep overheerst de vaderlandslievende, nationalistische toon, terwijl in de tweede het accent op de stichtelijke boodschap ligt. Het nationalistische offensief werd aangevoerd door drie onderwijzers, namelijk Piet Louwerse (1840-1908), Daniel Hendrik Meijer (1825-?) en de hiervoor al genoemde Cornelis Fogteloo. In hun boeken vormt de trits vaderland-Oranje-God een gouden combinatie: de helden laten ultieme vaderlandsliefde zien, ze zijn bereid hun leven op het spel te zetten voor de grote opstandsleider, Willem van Oranje, en tonen zich uiterst godvruchtig. De vrijbuiters Leeuwte (of Leeuwken) vervult in al deze boeken een hoofdrol. Hij staat symbool voor ware Hollandse moed en vrijheidsliefde en fungeert als een rolmodel voor de jeugdige lezers. Ook de daad van zelfopoffering van burgemeester Van der Werff krijgt ruime aandacht. De glippers fungeren daarentegen als een waarschuwend voorbeeld. Zij krijgen nog ergere verwensingen naar het hoofd dan de Spanjaarden, omdat zij zich doelbewust tegen hun eigen volk hebben gekeerd. Pier Quaet-gelaet is de allerergste glipper. Zijn afgrijselijke dood – hij wordt gevierendeeld – dient de lezers dan ook tot waarschuwing.

Met name het boek van Louwerse, *De Schippersjongen of Leiden in strijd en nood* (1872), verkreeg grote populariteit. Het werk, dat bestemd was voor de oudere jeugd, werd verschillende malen herdrukt; in 1924 verscheen ter gelegenheid van de 350-jarige herdenking van het Leids ontzet nog een vijfde druk. Het is geschreven in een typisch negentiende-eeuwse vertelstijl, waarbij een alwetende verteller zo nu en dan het verhaal onderbreekt om historische achtergrondinformatie of andere toelichting te geven. Het eerste hoofdstuk is bijvoorbeeld meer een soort geschiedenisles om de lezers klaar te stomen voor het verhaal: in kort bestek doet de auteur uit de doeken wat er allemaal is voorgevallen in de aanloop van het tweede beleg van Leiden in mei 1574.²³

Eigenlijk telt het boek niet één maar twee helden, want behalve Leeuwke vervult ook diens beste vriend, de weesjongen Cornelis Joppenszoon, een glansrol. Samen beleven ze het ene avontuur na het andere. Wanneer Leeuwke sterft, wil Cornelis

7. Leeuwken op bezoek bij Willem van Oranje. De prins prijst de dapperheid van de jongen en geeft hem de volgende les mee: 'Waakzaamheid is de schoonste deugd in een vrijbuiters'. Illustratie uit D.H. Meijer, *De vrijbuiters van Leiden* (1873).

de dood van zijn vriend wreken door tien Spanjaarden te doden. Kort daarop volgt een gevecht en triomfantelijk maait Cornelis de ene na de andere Spanjaard neer. Na tien soldaten te hebben gedood verhoogt hij zijn bod tot 'twintig Spanjolen voor één Leeuwke!'²⁴ Een dramatisch dieptepunt vormt de scène waarin de pleegmoeder van Cornelis bijna sterft van de honger. Gek van verdriet probeert Cornelis een laatste kruimel brood bij haar naar binnen te duwen. Uiteindelijk redt ze het op het nipper-tje en dan laat de opgeluchte Cornelis zijn tranen de vrije loop. Samen danken ze God voor het feit dat zij nog leeft.

Er zit ook een liefdeselement in het verhaal. Gonda, de pleegzus van Cornelis, is intens bedroefd dat Leeuwke de komst van de geuzen niet meer mee kan maken. Cornelis troost haar door op de grote moed van Leeuwte te wijzen. Ze moet er vooral trots op zijn dat hij voor Leiden en het vaderland is gestorven! En ze moet niet verge-ten dat Cornelis ook een hele 'vracht Spanjolen' voor zijn vriend heeft doodgescho-ten.²⁵ Zijn troostende woorden helpen echter weinig, want Gonda hield echt veel van

8. Dramatische scène uit *De vrijbuiters van Leiden* (1873): Leeuwkes moeder knielt neer bij het lijk van haar man. Ook de broer van Leeuwke, Gijsbrecht, laat zijn tranen de vrije loop.

Leeuwke. Brommend haalt Cornelis zijn schouder op: hij begrijpt weinig van dit typische meisjesgedrag. Voor Cornelis telt maar één ding en dat is de bevrijding van Leiden. Even later staat hij uitzinnig van vreugde op de Lammenschans te zwaaien: de Spanjaarden zijn vertrokken, de stad is weer vrij! Gijsbert Cornelisz. van Schaeck vindt vervolgens een ketel met hutspot en deelt opgetogen het voedsel uit.²⁶

Het boek van Meijer, *De vrijbuiters van Leiden*, lijkt in veel opzichten op dat van Louwerse, maar de toonzetting is scherper en feller. Terwijl bij Louwerse de positieve stemming overheerst (de moeder van Cornelis blijft in leven, het liefdeselement, de vreugdevolle bevrijding), besteedt Meijer meer aandacht aan de negatieve consequenties van oorlog, honger en pest. Ook het nationalistische kader is sterker aanzet. In het voorwerk verwijst hij naar het werk van twee van de meest vaderlands-lievende dichters uit de Nederlandse literatuur, namelijk Hendrik Tollens en Jan Frederik Helmers. Beiden wijdden tijdens de Franse overheersing vlammeende verzen aan het Leids ontzet. Als motto koos Meijer voor een strofe uit Tollens' heldendicht

over Willem van Oranje uit 1807 en in het voorbericht citeerde hij enkele verzen uit een gedicht van Helmers over ‘Het ontzet van Leiden’ uit 1813. Daarin stelde Helmers dat een land met helden als Van der Werff nooit zou kunnen vergaan: ‘Het land, waar zulke Helden / Zich dus voor ’t volk ten offer stelden / Zoo strenden – zal, kan nooit vergaan’.²⁷ Meijer hoopte dat de jonge lieden die zijn boek lazen dusdanig getroffen zouden worden door de deugden van hun voorvaderen, dat ze zelf ook de ‘edelste gevoelens’ zouden ontwikkelen.

Opmerkelijk is dat Meijer zijn lezers behoorlijk veel gruwelijke details voorschotelt. In zijn beschrijving van de dood van Leeuwke vertelt hij eerst hoe een wrede Spanjaard het rechteroor van de knaap afsnijdt. De andere krijgslieden volgen dit ‘spel der schreeuwendste onmenselijkheid’ met grote bewondering. Even later snijdt een van zijn andere beulen ook zijn linkeroor af om vervolgens zijn neus eraf te hakken. ‘En’, zo vervolgt Meijer, ‘alsof die wreedheid niet genoeg was, sleurde hij den knaap naar een boom, bond een touwtje aan den grooten teen van den rechtervoet van Leeuwken, verbond dit met een zwaarder touw en hing den knaap aan een der takken’.²⁸ Al even dramatisch is de scène waarin de vader van Leeuwke aan zijn verwondingen overlijdt. Een Spaanse soldaat gooit het lijk in een schuit en Leeuwkes broer, Gijsbrecht, snikt het uit. Zijn moeder, die nu weduwe is, knielt neer bij het lijk. Samen met haar zuigeling van nog geen zes maanden kust ze het lijk verschillende malen. Zo mogelijk nog indringender zijn de taferelen over de honger en pest in Leiden. Als skeletten dwalen de uitgehongerde Leidenaren verdwaasd rond. Wanhopig zoeken ze tussen het vuilnis naar beenderen om die uit te zuigen. Een van de meest dramatische scènes voltrekt zich wanneer zowel de moeder van Leeuwke als haar baby van de honger sterven. Gijsbrecht is dan de enige van het gezin die nog in leven is, maar, zo voegt de schrijver er cynisch aan toe: het overkwam destijds wel meer gezinnen dat slechts één familielid overleefde. Meijer spaart de lezers bewust niet, want, zo schrijft hij: deze wrede feiten mogen niet verzwegen worden.²⁹

Des te bewonderenswaardiger is de standvastigheid van de Leidse bevolking. Ondanks alle ellende weten de bewoners van Leiden stand te houden: ze hebben zich bereid getoond om de ‘laatsten druppel bloeds’ voor de vrijheid op te offeren. Leeuwkes broer, Gijsbrecht, vervult aan het einde nog een heldenrol door op de Lammenschans te gaan kijken of het gevaar geweken is, alwaar hij ook de ketel met hutspot vindt – Cornelis Joppensz ontbreekt dus helemaal in dit verhaal.³⁰ Met de volgende krachtige woorden besluit Meijer zijn relaas:

De onbezweken moed en het goed beleid van den Prins van Oranje, de trouwhartige bijstand van de Hollandsche steden en van de kloeke zeden, en de onvergelykelijke kloekmoedigheid en standvastigheid van vele regeringsleden en burgers van Leiden, zullen in gedachtenis der nakomelingschap gehouden worden en worden geroemd, zoolang het vrije Nederland zal blijven bestaan.³¹

Stichtelijke stof

Van een heel ander kaliber zijn de stichtelijke boeken van J.H. van van Linschoten, J.L. Bernardi, Eduard Gerdes en Hendrik Jan van Lummel. Ook bij hen spatte de vaderlandsliefde van de pagina's af, maar nog belangrijker was de religieuze boodschap. Zo wilde Van Lummel 'den Godsdienstigen en vaderlandschen zin zijns volks' opwekken, terwijl Bernardi wilde laten zien hoe ieders lot in 'de Almachtige hand Gods' berustte.³² Ze propageerden een protestantse levenshouding en gebruikten de Leidse episode uit de Opstand mede om hun antipapistische gevoelens te uiten. Interessant is dat sommige auteurs daarbij speciale mannen- en vrouwentaken onderscheidden en ook expliciet de vrouwelijke lezers aanspraken op hun plichten in tijden van nood.

Van het bovengenoemde rijtje schrijvers was Eduard Gerdes (1821-1895) de bekendste en meest productieve. Hij publiceerde in totaal ongeveer 250 kinderboeken, wat neerkomt op een gemiddelde van vijf tot zes boeken per jaar. Tot zijn vijfendertigste werkte hij als onderwijzer te Amsterdam, maar na zijn kennismaking met de vrije evangelist Jan de Liefde wijdde Gerdes zich volledig aan het schrijven. Veel van zijn boeken verschenen bij Callenbach te Nijkerk, destijds de bekendste uitgever van christelijke kinderboeken.³³ Gerdes concentreert zich in *Uit bange dagen. Een verhaal tijdens Leidens beleg 26 mei tot 8 oct 1574* (1873) op de honger en ellende in de stad. Ook hij presenteert een mannelijk rolmodel, de vijftienjarige Gerrit Pietersen, maar die verdient om een heel andere reden lof dan de dappere jongensfiguren uit de romans van Louwerse, Meijer en Fogteloo. Pietersens heldendaad bestaat eruit dat hij een uitgehongerde knaap een stukje brood aanbiedt. Zijn gebaar is des te opmerkelijker, omdat deze knaap eerder bij hem thuis heeft ingebroken om voedsel te stelen. Bovendien betekent het dat Gerrit minder over houdt voor zijn eigen gezin. Hij toont dus christelijke naastenliefde, zelfs wanneer dat tegen zijn eigen belang indruist.

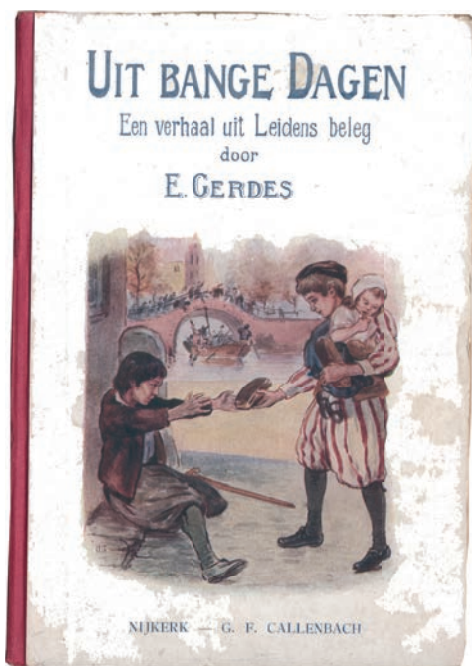
Al even menslievend zijn de personages in Van Linschotens boek, getiteld *Verloren maar teruggevonden. Een verhaal uit Leiden's bange dagen* (ca. 1874). Hij brengt echter

9. Omslag van H.J. van Lummel, *Leidens beleg in 1574* (1874).

een duidelijke taakverdeling tussen de seksen aan in zijn boek: het is de taak van mannen om te vechten, terwijl de vrouwen de armen en zieken dienen te verzorgen. Het verhaal gaat als volgt. Tot groot verdriet van Pieter is zijn zoon, Cornelis, overgelopen naar de Spanjaarden. Hij heeft zich bovendien bekeerd tot het katholicisme. Cornelis komt echter tot inkeer en biedt zijn diensten aan de prins van Oranje aan. Na de bevrijding van de Spanjaarden, wordt het gezin herenigd. Vader en dochter vergeven Cornelis zijn dwaling en in het gezin heerst weer de 'liefelijke vrede God's'.³⁴ Vader en dochter reageren echter heel verschillend op de situatie. De vader van Cornelis is ontroostbaar vanwege de bekering tot het katholicisme van zijn zoon. In de woorden van Van Linschoten: 'dikke tranen parelden uit de oogen van

het door het weder gebruinde gelaat van den ouden krijger'. De dochter des huizes, Margitta, is daarentegen spijkerhard in haar oordeel en toont geen enkel mededogen. Ze is vooral heel boos dat zij als vrouw niet mee mag vechten. Gepassioneerd roept ze uit: 'als ik een man was, ik zou al mijne lieven achtergelaten en het zwaard aangegord hebben voor mijn Vaderland en mijn geloof'.³⁵ Vol passie grijpt ze het zwaard van haar vader om het vervolgens moedeloos weer op tafel te leggen onder de verzuchting: 'Waarom ben ik geen man?'³⁶ Zij draagt haar lot als vrouw echter grootmoedig en besluit haar krachten aan de zorg van de hulpbehoevenden in de stad te wijden: 'Als een engel verkwikte, versterkte, verraste en beschermde zij alle bekende en onbekende ongelukkigen'.³⁷ De keuze van Margitta onderstreepte de gewenste rolpatronen: terwijl haar broer voor het vaderland vecht, spant zij zich in voor het welzijn van hulpbehoevende burgers.

10. Heldenmoed is om je laatste stukje brood te delen met anderen. Titelpagina van de vijfde druk van Eduard Gerdes, *Uit bange dagen* (eerste druk: 1873).

11. Burgemeester Van der Werff is bereid zich op te offeren voor de hongerige bevolking van Leiden. Illustratie uit de vijfde druk van Eduard Gerdes, *Uit bange dagen* (eerste druk: 1873).

12. J.H. van Linschoten, *Verloren maar teruggevonden* (ca. 1874).

Deze verdeling in mannen- en vrouwentaken in tijden van oorlog komen we ook tegen in *Leiden in 1573 en 1574* van de Amsterdamse schooldirecteur Pieter Andriessen (1815-1877).³⁸ Als kinderboekenschrijver past hij weliswaar niet in het bovengenoemde rijtje stichtelijke auteurs – hij nam een veel neutralere positie in – maar in dit geval zijn er wel duidelijke raakvlakken. Het boek van Andriessen verdient een aparte vermelding, omdat dit het enige werk uit het hele corpus is met een vrouwelijke hoofdpersoon. Het hele verhaal wordt verteld vanuit het perspectief van een vrouw, namelijk de zeventienjarige Martha Jansdochter

Brouwer. Dat betekent dat in dit boek ook nadrukkelijk de vrouwelijke lezers werden aangesproken. Bijzonder is ook het feit dat het hele verhaal in dagboekvorm is geschreven, wat een persoonlijke invalshoek met zich meebrengt. Van dag tot dag noteert Martha de laatste ontwikkelingen en wetenswaardigheden rondom het beleg. De echtheidsillusie wordt in stand gehouden doordat de schrijfster soms acuut haar verslag moet onderbreken, bijvoorbeeld wanneer ze voetstappen op de trap hoort. Minder waarschijnlijk is de hoeveelheid zakelijke details die de schrijfster in haar dagboek noteert. Zo krijgt de lezer nauwgezette informatie over het aantal plunderingen en de stijgende voedseltekorten. Ook wordt voortdurend gerapporteerd over de vergaderingen tussen de burgemeesters van Leiden. Die informatie zou haar dan bereikt moeten hebben via haar oom, burgemeester Van der Werff, maar het botst met de persoonlijke stijl op andere plaatsen in het dagboek.

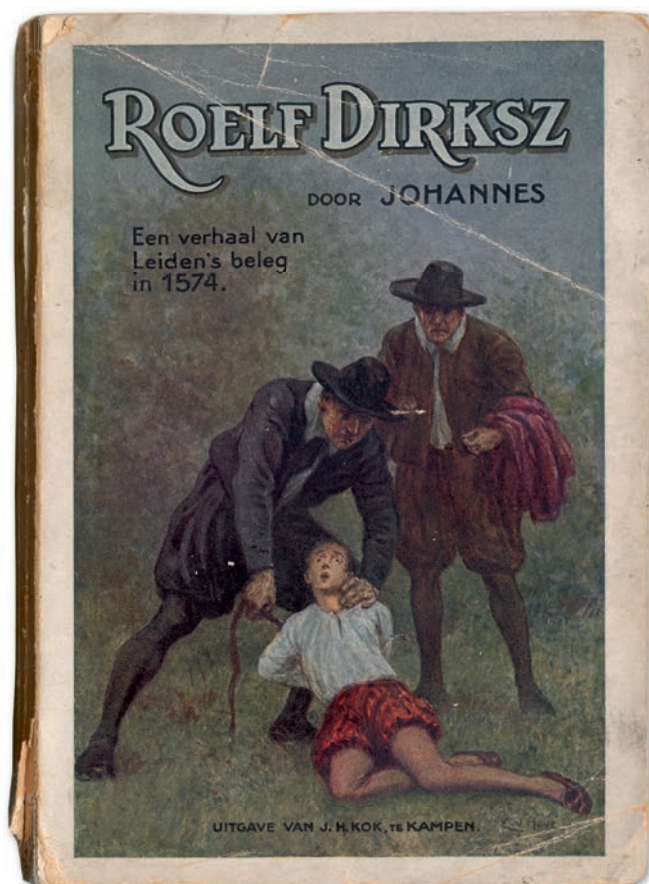
De dappere Leeuwtje wordt in het dagboek weliswaar kort genoemd – de Spaanse ‘snoodaards’ hebben hem de neus en oren afgesneden – maar de echte held is een vrouw: Martha’s jongere zus Katharina. Terwijl de Leidse bevolking gebukt gaat onder de honger en de pest is Katharina zo moedig om langs de huizen te trekken en de zieken een medicinale drank toe te dienen. Bang om te sterven is ze niet, want ze rekent zich veilig onder de hoede van God. Martha noteert in haar dagboek de bewonderende woorden van de dominee, die zou wensen ‘dat alle Leidsche juffers zulke Thabitha’s waren’.³⁹

Margitta en Katharina vallen temidden van de jongenshelden extra op. Zij hebben hun heldenstatus niet te danken aan moedige avonturen en dappere gevechten, maar aan het feit dat ze uitblinken in typisch vrouwelijke kwaliteiten door de armen en zieken te verzorgen. Deze aandacht voor filantropie en armenzorg past in een bredere tendens: christenmeisjes en -vrouwen werden destijds via allerlei media aangespoord om liefdadigheidstaken te verrichten.⁴⁰ We hebben hier dus niet te maken met de les van Leeuwtje, maar van twee Leeuwinnetjes: zij laten zien welke specifieke taak voor vrouwen is weggelegd in de samenleving.

Een ware geloofsheld

Na de piek van 1874 verschenen lange tijd weinig nieuwe kinderboeken over het Leids beleg en ontzet. De werken van Andriessen, Louwerse en Gerdes bleven weliswaar beschikbaar via herdrukken, maar het duurde tot 1891 voordat er weer een nieuwe uitgave bij kwam: *Roelf Dirksz. Een verhaal uit den tijd van Leiden’s beleg en ontzet in 1574* van Johannes (pseudoniem van J.N. Voorhoeve). Dit boek past geheel in de traditie van de stichtelijke kinderboeken, zij het dat het allemaal nóg zwaarder is aangezet. Elk hoofdstuk opent met een motto uit de bijbel en herhaaldelijk worden hele pagina’s met citaten uit de bijbel of psalmen gevuld. Er is ook een sterke antipapistische ondertoon aanwezig: er loopt een sterke scheidslijn tussen de slechte en goede personages ofwel tussen de katholieken en de belijders van het nieuwe geloof.

Hoofdpersoon is Roelf Dirksz, die uit een hervormd gezin komt dat wegens de geloofsvervolgingen uit Valenciennes is gevlucht. Hij blijkt nog een broer, Wouter, te hebben, maar dat hebben zijn ouders hem nooit verteld. Wouter is op driejarige leeftijd namelijk ontvoerd door de katholieke snoodaard Jacques Lisard. Deze wil wraak nemen op de moeder van Wouter, omdat zij hem in de liefde heeft afgewezen.

13. Op de kaft is zichtbaar hoe Roelf Dirksz, een aanhanger van het nieuwe geloof, wordt gevangen genomen door enkele rovers.

Wouter krijgt een roomse opvoeding en treedt op zeventienjarige leeftijd in dienst in het Spaanse leger. Min of meer toevallig redt Wouter, zonder het te weten, zijn eigen moeder uit handen van Jacques Lisard, die naar Holland is gereisd om wraak te nemen. Uiteindelijk wordt Jacques gedood en dan komt de aap uit de mouw: beide broers weten nu van elkaars bestaan. Roelf zou zijn broer graag ontmoeten, maar zit ermee dat die niet het rechte geloof is toegedaan. Met het gezin bidden ze dat God

14. De geuzen delen brood uit aan de hongerige burgers van Leiden. Omslag van de tweede druk van Piet Visser, *Leidens ontzet* (ca. 1951). De omslagillustratie is van H. Giesen.

hem eens uit de ‘dwaalleer’ zal verlossen.⁴¹ Enkele maanden na de bevrijding staat Wouter plotseling voor de deur – hij heeft het adres weten te achterhalen – en wordt het gezin herenigd. Roelf en de anderen danken vol ontroering God.

Het Leids beleg en ontzet fungeert in dit verhaal als een decor voor de avontuurlijke ontwikkelingen rondom de verloren zoon. Er is vrijwel geen aandacht voor oor-

logshandelingen, raadsvergaderingen, honger of pest. Van der Werff komt in het hele boek zelfs niet voor. Des te meer oog heeft de auteur voor de religieuze les, die uit de Leidse geschiedenis te trekken valt. Herhaaldelijk wordt benadrukt dat alles volgens Gods bedoeling is verlopen. Het woord dat Mozes eens tot het benarde Israël sprak, geldt volgens de schrijver ook voor de Leidse burgers: 'Vreest niet, staat vast en ziet het heil des Heeren dat Hij heden aan ulieden doen zal, want de Egyptenaars, die gij heden gezien hebt, zult gij niet weder zien in der eeuwigheid. De Heere zal voor ulieden strijden en gij zult stille zijn'.⁴² Ofwel: men moet dan ook vertrouwen op Gods voorzienigheid, hoe hoog de nood ook is.

Na Roelf Dirksz was het opnieuw geruime tijd stil. Pas rond 1924, het driehonderdvijftigste herdenkingsjaar, verschenen opnieuw twee boeken: *Toen het begon te lichten* (1924) van P. de Zeeuw en *Leiden's ontzet* (ca. 1929) van P. Visser. Beide boeken hebben, net als Roelf Dirksz, een sterk antipapistische toon. Daardoorheen klinkt een stevige nationale boodschap, namelijk dat het moedig is je leven voor het vaderland te wagen. De hoofdfiguren geven het goede voorbeeld: het zijn 'volbloed' Oranjemannen die uitblinken in moed en doorzettingsvermogen.⁴³ Ook Willem van Oranje en burgemeester Van der Werff worden neergezet als ware strijders voor het vaderland, die bereid zijn hun leven voor een hoger doel te geven.

Ik beperk me hier tot een paar woorden over het boek van De Zeeuw, *Toen het begon te lichten*. Behalve antipapistisch is het ook door en door Oranjegezind – termen als Oranjeman, prinsenvlag en 'schone prinsenvlag' klinken als een mantra door het hele verhaal heen. De hoofdpersoon, Sander Wit, is een vurige Prinsenvlag, die nimmer zijn vaderland zal verraden. Zijn vriendin, Dieuwertje, is tot zijn spijt het roomse geloof toegedaan. Sander verlaat haar om voor het vaderland te strijden, mede geïnspireerd door de vlammenende woorden die burgemeester Van der Werff uitspreekt: 'Burgers van Leiden! [...] vrijwilligers voor de zaak der vrijheid! [...] Gaat met God, mannen, overtuigd van de heiligheid van uw zaak. Geve God dat hij de Prinsenvlag ter overwinning voeren moogt. Staat als mannen, strijdt als leeuwen!'.⁴⁴ Vlak voor de bevrijding van Leiden, komt Dieuwertje tot het inzicht dat ze al die tijd gedwaald heeft en is het in haar hart 'beginnen te lichten'.⁴⁵ Sander concludeert dat de Prinsenvlag niet langer tussen hen in staat en vergeeft haar alles. De twee geliefden kijken vervolgens samen naar de wapperende Prinsenvlag op de Pieterskerk: 'Wai vrij uit, schoone Prinsenvlag', zeide Sander, 'wai frank en vrij over ons vaderland, gij zijt ons het symbool der vrijheid, gij zijt mij dierbaar!'.⁴⁶ Ze hebben elkaar niet alleen gevonden in het geloof, maar ook in hun gedeelde liefde voor het vaderland.

Rondom de Tweede Wereldoorlog

Tijdens de Tweede Wereldoorlog verdween de antipapistische ondertoon om plaats te maken voor een stevig nationalistisch geluid. Midden in de oorlog, in 1941, publiceerde A.D. Hildebrand (1907-1977) een zeer vaderlandslievend kinderboek over het Leids beleg, getiteld *Postduiven voor den prins*.⁴⁷ Dit 'historisch jongensboek', zoals het op het titelblad werd aangeduid, moet een zeker succes gekend hebben, blijkens het feit dat datzelfde jaar nog een tweede druk verscheen.⁴⁸

Het boek is sterk gekleurd door de tijdsomstandigheden. Voortdurend wordt gerefereerd aan het belang van heldenmoed in tijden van nood, opofferingsgezindheid, vrijheidsliefde en Oranjeliefde. Er spreekt een grote eerbied uit voor Willem van Oranje en de strijders die hun leven waagden voor 'de zaak van de prins'.⁴⁹ Als rolmodel voor de jeugd fungeert de vijftienjarige bakkerszoon Andries van Veen, die op zolder enkele postduiven houdt. Samen met Arie, de zoon van burgemeester Van der Werff, voert hij gevaarlijke missies uit voor het stadsbestuur. Zijn vader is er maar wat trots op dat zijn zoon zo krijgshaftig is. Hij vindt het afschuwelijk om onder het juk van een vreemde overheerser te moeten leven en is dan ook blij dat de jeugd voor een rechtvaardige zaak strijdt. Een hoogtepunt uit Andries' leven als vrijbouter vormt zijn missie naar Willem van Oranje, die hij hoogst persoonlijk de hand mag drukken. Vader van Veen raakt volledig in vervoering wanneer zijn zoon verslag uitbrengt:

Hoe trots was de brave bakker, toen hij vernam, dat de Prins zijn zoon in hoogsteigen persoon had ontvangen, dat hij naar hem geluisterd had en dat hij hem zelfs een hand had gegeven. Even dwaalden de ogen van vader Van Veen naar die rechterhand, die gelegen had in de handen van den Prins der Vrijheid, den afgod van zovele mannen en vrouwen in de Nederlanden.⁵⁰

Een ander hoogtepunt vormt het moment waarop een van de postduiven van Andries terugkeert met de mededeling dat de geuzenleider Boisot in aantocht is. Andries spoedt zich naar de burgemeester om deze 'schoonste boodschap', die een aankondiging van de vrijheid vormt, over te brengen. Daarna volgt nog een spannende tocht van Andries en Arie naar de Lammenschans, waar zij constateren dat de Spanjaarden weg zijn. Wanneer de geuzen binnenvaren met haring, kaas en brood kan het volksfeest beginnen. Een kleine zorg kwelt echter nog het gemoed van vader van Veen.

15. Tijdens de Tweede Wereldoorlog verscheen *Postduiven voor den prins* (1941) van A.D. Hildebrand, met illustraties van J.F. Doeve. Held is de vijftienjarige bakkerszoon en vrijbuiters Andries van Veen.

16. De jongens Andries van Veen en Arie van der Werff (zoon van de burgemeester) zien dat de vijand vertrokken is. Illustratie getekend door J.F. Doeve uit A.D. Hildebrand, *Postduiven voor den prins*.

Hij vreest namelijk dat Andries, zijn enige kind de bakkerij niet wil overnemen, maar liever in dienst van de prins treedt. Tot zijn opluchting besluit Andries na de bevrijding echter de zaak over te nemen en daarmee is ook het geluk in het gezin compleet.

Tegen de achtergrond van de Tweede Wereldoorlog hield dit boek de jeugd een spiegel voor van moed en doorzettingsvermogen in oorlogstijd. Daarnaast was het een verhaal over dienstbaarheid aan de prins en het vaderland: alle personages tonen groot ontzag voor Willem van Oranje, die zij

als de grote opstandsleider beschouwen. Ook het slot van de roman is veelzeggend. Hildebrand benadrukt nog eens de standvastigheid en weerbaarheid van de bevolking, die blijft geloven in een goede afloop. Hij concludeert: 'Dit was een verhaal van het ontzet, uit de tijden, toen ons volk zich verzette tegen de dwinglandij van den overheerser, toen ons volk zijn beste kant toonde. Een verhaal van een taai volk, dat ook in tijden van nood zijn geloof en hoop behield in de uiteindelijke overwinning van de rechtvaardige zaak'.⁵¹ Dat waren bemoedigende woorden in een tijd dat het land bezet was door Duitsland.

Na de Tweede Wereldoorlog bleef het even stil, totdat in 1951 een nieuw kinderboek over het Leids ontzet verscheen: *Het beleg en ontzet van Leiden* van de katholieke Limburgse onderwijzer Alphons Timmermans (1907-1980).⁵² Het werk maakte deel uit van een reeks van vierentwintig boekjes, getiteld *Ons Volk in Leven en Streven*.⁵³ Deze serie ging over de vaderlandse geschiedenis van de prehistorie tot de bevrijding van Nederland in 1945, verteld vanuit een katholiek perspectief. Dat leverde een andere kijk en selectie op dan gebruikelijk was voor de periode van de Opstand. De strijd te-

Daar hangt hij nu tussen hemel en aarde, met zijn hoofd omlaag.

17. Leeuwke sterft door toedoen van de Spanjaarden. Illustratie getekend door Gerrit de Morée uit Alphons Timmermans, *Het beleg en ontzet van Leiden* (1950), p. 38.

gen de Spanjaarden was immers ook een strijd tegen het katholieke geloof, en dat maakte deze episode uit de vaderlandse geschiedenis problematisch voor katholieken. Liever grepen katholieken terug op de Middeleeuwen of ze kleurden de geschiedenis van de Opstand wat anders in. Dat deed ook Timmermans, die in totaal drie deeltjes aan de periode van de Opstand wijdde. Zo behandelde hij onder meer een relatief onbekend voorval, de martelaren van Gorcum (1572). Daarin wordt een groep franciscaanse geestelijken mishandeld door de geuzen. Van deze woeste, ongehoorzame bende krijgt de lezer bepaald geen positief beeld. Niet de geuzen, maar de katholieke priesters vervullen dan een heldenrol.

Ook in het deel over het beleg en ontzet van Leiden schetst Timmermans een negatief beeld van de geuzen. Hoofdpersoon is de tienjarige schoenlapperszoon Dirck, die door iedereen Leeuwke wordt genoemd vanwege zijn dappere daden. Zo weet hij de duif van zijn broer op een hoog dak te vangen en een meisje uit de klauwen van een gevaarlijke wolf te redden. Hij is inmiddels vijftien wanneer Leiden door de Spanjaarden belegerd wordt. Ook dan laat hij zien wat hij waard is. Zo bevrijdt hij een oud vrouwtje uit handen van een woeste geus, die haar huis is binnengedrongen en helpt ijverig mee met de verdediging en voedselbevoorrading van de stad. Een van de strooptochten wordt hem echter fataal: hij valt in handen van de Spanjaarden, wordt opgehangen en doodgeschoten. De rest van het verhaal bevat de bekende ingrediënten: het protest van de hongerige burgers, de toespraak van burgemeester Van der Werff, het vertrek van de Spanjaarden en ten slotte de komst van de schepen met brood, haring en kaas.

Op zichzelf is de plot niet opzienbarend: Timmermans volgt in grote lijnen de andere boeken waarin Leeuwte de hoofdrol vervult. Hij staat ook uitgebreid stil bij de gruwelijke wijze waarop de 'jonge held' sterft. Opmerkelijk zijn echter Timmermans' vergoeilijkende opmerkingen over de katholieken die aan Spaanse zijde meevochten en zijn negatieve kenschets van de geuzen. Zo merkt hij op dat niet alle katholieken even fel tegen de Spanjaarden gekant waren, omdat ze 'maar al te goed' wisten, 'dat het met hun vrije godsdiensttoefening gedaan was als de partij van de opstand de baas werd'.⁵⁴ Daarom voelden zij zich genoodzaakt de wettige vorst te steunen. Over de geuzen geeft Timmermans een vernietigend oordeel. Hij beschrijft ze als een wilde, ongecontroleerde bende woestelingen, die 'zich van de bevelen van hun officieren niet veel aantrokken'. Ze bedreven bovendien 'allerlei wreedheden en roofden wat ze krijgen konden'.⁵⁵ En, misschien het meest veelzeggende detail: de geuzen worden met geen woord genoemd in zijn beschrijving van de bevrijding van Leiden. Er komen schepen aan met voedsel, maar ze lijken wel onbemand: 'Daar verschijnen aan de horizon enkele witte stippen. Het zijn zeilboten die in vliegende vaart over de ondergelopen landen schieten. Roeiboten volgen. Alles is volgeladen met brood, haring en kaas. De mensen zijn gek van blijdschap. De ene platboomde schuit na de andere komt de grachten in'.⁵⁶ Geen woord over de geuzenleider Boisot, geen woord over zijn manschappen. De boten vinden, ogenschijnlijk onbemand, zelf hun weg de stad in.

Deze pro-katholieke stem en het negatieve beeld van de geuzen is uitzonderlijk in het corpus kinderboeken over het Leids ontzet. In 1955 komen we al weer de vertrouwde zwart-wit tekening tegen, waarbij de geuzen en vrijbuiters de grote helden zijn en de Spanjolen en glippers verwerpelijke misbaksels. In het veelvuldig herdrukte *De Leidse weesjongen* van Kees Kander raken de geuzen zelfs geëmotioneerd wanneer ze de uitgemergelde Leidenaren aanschouwen: de ruwe zeebonken kunnen nauwelijks hun tranen bedwingen. In Kanders boek vervult de dappere Leeuwke, die zijn leven in dienst van de prins stelt, opnieuw een glansrol. Hij slaagt er onder andere in de 'Spanjolenflikflooi' Peerken Quaatgelaat te vangen en is daarmee 'de held van de dag'.⁵⁷ Leeuwke wordt dapper bijgestaan door zijn vriend Roelof, door wiens ogen we het hele verhaal volgen. Zijn karakter kent meer psychologische diepgang dan alle andere jongenshelden die tot dan toe zijn opgevoerd. Hij is bij vlagen jaloers, kent allerlei angsten, moet regelmatig huilen en wordt verliefd. Opeens hebben we te maken met een jongensheld met wie ook de hedendaagse lezers zich gemakkelijk zouden kunnen identificeren – reden wellicht waarom uitgerekend van dit boek nog in 1987 een zesde druk verscheen.

Vermeldenswaard is nog dat in deze periode het eerste beeldverhaal over het Leids beleg en ontzet verscheen. Rond 1951 verscheen in de reeks Kanarie-beeld-roman *Het verhaal van Leidens ontzet*. De twee hoofdfiguren zijn opnieuw Leeuwke en Cornelis Joppenszoon. De jonge lezers worden op beknopte, maar krachtige wijze over het tragische lot van Leeuwke geïnformeerd: 'Leeuwke werd door de vijand gevangen genomen en op een afschuwelijke wijze doodgemarteld. De jongen stierf als een held'.⁵⁸

18. Het eerste beeldverhaal, getekend door Willem Hofhuizen, over Leidens ontzet dateert uit ca. 1951. Omslag van Kanarie-beeld-roman nr. 223.

De jaren 1960-1985

In de decennia erna, de jaren 1960-1985, verschenen er acht nieuwe kinderboeken over het Leids beleg en ontzet.⁵⁹ Een belangrijk deel daarvan was nog altijd religieus ingekaderd, maar er kwam ook ruimte voor andere, nieuwe lessen. Daarnaast verschoof het accent geleidelijk aan steeds meer van de lering naar het vermaak. Het werd steeds belangrijker om niet alleen een les te verkondigen, maar de lezer ook een spannend verhaal te bieden. In sommige gevallen was het avontuurlijke karakter zo dominant, dat de les zelfs helemaal uit het zicht verdween. Dat is weliswaar uitzonderlijk, maar het loont de moeite om stil te staan bij een heel vroeg voorbeeld van een dergelijk type jeugdboek.

In *Een HBS-er voorspelt... het beleg van Leiden* van Johan Bierman is nauwelijks sprake van enige moralisering; het spannende avontuur staat voorop. Dit werk verscheen als vierde deel in een serie vrijetijdsboeken van Vroom & Dreesmann. De toon, het taalgebruik, de verwijzing naar de televisie, andere vormen van technische vooruitgang doen vermoeden dat het rond 1955-1960 verscheen. Het valt echter niet uit te sluiten dat het ouder is.⁶⁰ Opmerkelijk is dat het boek volledig op ontspanning is gericht; elke vorm van belering blijft achterwege.

De hoofdpersoon is een luie leerling van de hbs, genaamd Wouter, of Wout, Groenestein. Hij heeft vooral moeite met het vak geschiedenis waarvoor hij een vier staat op zijn rapport. Voortdurend dwalen zijn gedachten af tijdens de les. Hij denkt liever aan vakantie, ijsjes en limonade. Over historische kwesties heeft hij weinig verheffende gedachten. Zo vraagt hij zich vooral af hoe burgemeester Van der Werff in het echt zou zijn geweest. Vast wel een geschikte kerel, denkt Wouter:

Van der Werff ... Pieter Adriaanszoon van der Werff. Toch wel jammer, dat je in zo'n tijd niet geleefd hebt. Een aardige kerel moet dat geweest zijn, die Van der Werff. Leuk om zo'n man te kennen, hem een hand te geven en dat te zeggen: 'dag burgemeester, is de beroemde hutspot al klaar of zijn we nog niet zo ver?'⁶¹

Plotsklaps schrikt Wouter wakker uit zijn dagdromen, omdat de leraar hem een vraag stelt. Wouter geeft zo'n onnozel antwoord dat hij strafwerk krijgt. 's Avonds ziet Wout een advertentie in de krant voor een medewerker bij een zekere prof. dr. Smol. Deze professor zoekt een proefkonijn voor zijn tijdmachine en Wout besluit mee te doen met het experiment. Hij neemt plaats in het indrukwekkende apparaat, zet de

19. Een middelbare scholier wordt teruggetoverd in de tijd met een tijdmachine in Johan Bierman, *Een hbs-er voerspelt... het beleg van Leiden*, met illustraties van Hans Brouwer.

metalen kap over zijn hoofd en ... belandt met een donderend geraas in het jaar 1573 in Leiden.

De Spanjaarden nemen hem direct gevangen, maar de zeventienjarige zoon van burgemeester Van der Werff weet hem te bevrijden. Wout mag daarop een tijdje bij het gezin van Van der Werff wonen, waar ze hem een vreemde, maar sympathieke snuiter vinden. Ze vinden zijn kleding bijvoorbeeld heel ongewoon en trekken hem direct zestiende-eeuwse kleren aan. Ook vragen ze zich af wat dat rare ding om zijn pols is (een horloge). Nog vreemder is dat Wouter steeds vertelt wat er in de toekomst gaat gebeuren. Hij weet onder andere het ontzet van Alkmaar op 8 oktober 1573 te voorspellen en groeit zo uit tot de profeet van de stad. Hij wordt als een ware held geëerd en het stadsbestuur besluit om 8 oktober ook als een speciale feestdag voor hem uit te roepen. Wouter verheugt zich er intussen op om zijn eigen naam later in de geschiedenisboeken terug te lezen. Op 28 maart, vlak nadat het eerste beleg van

Leiden is geëindigd, keert hij weer terug naar de twintigste eeuw. Hij waarschuwt de Leidenaren nog uitvoerig dat ze voldoende voedsel moeten inslaan, maar ze honen hem weg. Er volgt een emotionele afscheidsscène met de dochter van burgemeester Van der Werff, op wie hij verliefd is geworden. Ineens gaat alles suizen en is hij plotseling weer terug in de eigen tijd. Hij bevindt zich weer in de geschiedenisles van meneer de Leeuw, maar nu pent hij vol ijver alle goede antwoorden neer. Diezelfde avond ziet hij opnieuw een advertentie van prof. dr. Smol in de krant, maar nu luidt de tekst dat deze geleerde bijlessen in de vaderlandse geschiedenis geeft.

Opvallend is de afwezigheid van enige vorm van moraal. Humor daarentegen speelt een belangrijke rol. Er worden voortdurend grapjes gemaakt over de verwarring die ontstaat doordat een twintigste-eeuwse scholier ineens in het Leiden van vroeger rondloopt. Wouter verbaast zich over de vreemd geklede burgers, die zo van een schilderij van Rembrandt lijken te zijn weggelopen, terwijl de Leidenaren op hun beurt om hem moeten lachen. Geestig is ook dat zijn leraar meneer De Leeuw heet – dat kan natuurlijk geen toeval zijn met al die dappere Leeuwtsjes die in de andere boeken rondom het Leids ontzet voorkomen. De les komt nu als het ware niet van dappere Leeuwtsje, maar van de geschiedenisleraar. Er komt in het verhaal trouwens ook een dappere jongen voor, die Leeuwke heet, maar hij lijkt in niets op de historische Leeuwke die gepakt werd door de Spanjaarden. Deze Leeuwke is veel vriendelijker en helpt Elsje op haar tocht naar Alkmaar. Wout droomt er intussen van om deze Leeuwke eens een partijtje te laten mee voetballen in zijn team.⁶² Als er dan toch een moraal in het verhaal zit, dan is het misschien dat geschiedenis wel degelijk boeiend, interessant én spannend is. Veel diepgravender dan dat is het echter niet; de humoristische en luchtige toon maakt dit werk geheel anders dan alle andere voorgaande boeken over het Leids beleg en ontzet.

Als gezegd laten de boeken uit de jaren 1960-1985 een duidelijke verschuiving in de moraal zien: het Leidse verhaal wordt minder vaak gebruikt om een vaderlandslievende boodschap over te brengen. Ook het uitgesproken protestants-christelijke karakter van de boeken neemt af, al neemt het protestantisme in drie van de acht werken nog altijd een dominante plaats in, namelijk in *Honger, hutspot en haring* (1969) van A.C. de Keijzer, *Leiden belegerd en behouden* (1974) van H. te Merwe (pseudoniem van Nicolaas Heiner) en *Om het hart van Holland* (1981) van Piet Prins (pseudoniem van Piet Jongeling). Voor De Keijzer vormde het Leids ontzet een cruciaal moment in de vrijmaking van de protestantse religie; zijn werk is dan ook doortrokken van godsdienstige verwijzingen. In zijn verhaal speelt Cornelis Joppenszoon de hoofdrol,

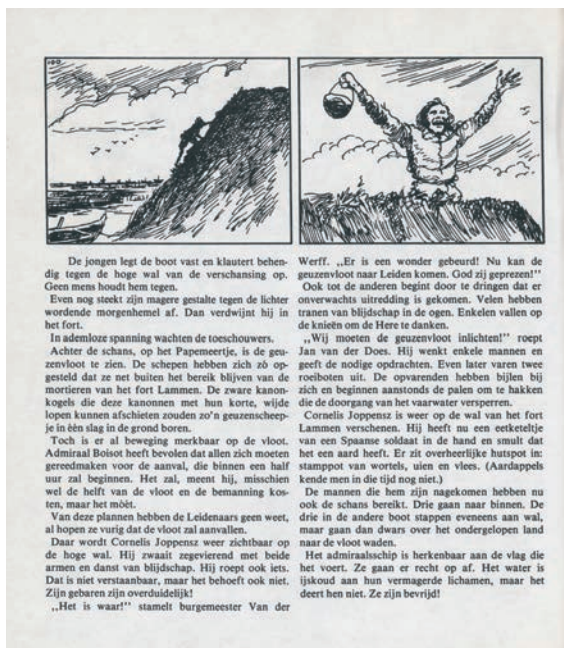
20-21. Illustraties getekend door Hans Brouwer in Johan Bierman, *Een hbs-er voorspelt... het beleg van Leiden*.

Boven: Wouter neemt plaats in de tijdmachine van Professor Smol, p. 38.

Onder: Wouter klimt op een hoge stellage om tot aan Alkmaar te kijken, p. 217.

22-23. Beeldverhaal over het Leids ontzet door Piet Prins (pseudoniem van Piet Jongeling) en Jaap Kramer (tekeningen) uit 1981, getiteld *Om het hart van Holland*. Omslag en de pagina waarop te zien is hoe Cornelis Joppensz. de ketel met hutspot vindt.

van begin tot eind, terwijl Leeuwken een bijrol vervult. Dat is des te opmerkelijker, omdat Joppensz. bij lange na niet in alle kinderboeken genoemd wordt. De Keijzer promoveerde Joppensz. tot dé held van de opstand en religieuze vrijmaking van de protestanten: 'het was een dappere Leidse jongen, die meegeholpen heeft de sleutel van de vrijheid op te draaien. De vrijheid om zelf een land te vormen, niet onder het juk van Spanje, maar ook de vrijheid om God te dienen, zoals Hij dat wil.'⁶³ Dit is bovendien het eerste boek waarin Joppensz. de hutspot vindt, een element dat we vanaf dat moment ook bij andere kinderboekenschrijvers tegenkomen.⁶⁴

Om het hart van Holland was eveneens geschreven vanuit een protestantse visie. Dit beeldverhaal was als feuilleton in het *Nederlands Dagblad* geplaatst (dat eerder onder de naam *De Vrije Kerk* en *Gereformeerd Gezinsblad* verscheen), waarvan Jongeling de hoofdredacteur was. De voormalige verzetsstrijder en politicus Jongeling schreef een groot aantal kinderboeken, waarvan de negendelige reeks *Snuf de hond* de meeste bekendheid verwierf. *Om het hart van Holland* ademt een zeer Oranjegezinde en protestantse sfeer. Jongelings beschrijving van de geuzen kan moeilijk neutraal genoemd worden: 'Er zijn ook anderen: een minderheid die goed en bloed wil offeren voor de vrijheid. De gereformeerden vormden de harde kern van die minderheid. Maar zullen ze het ooit kunnen redden als de meerderheid op twee gedachten blijft hinken en alleen maar zijn eigen voordeel zoekt?'⁶⁵ In de roman wordt herhaaldelijk vurig gebeden en de bevrijding van Leiden wordt op het conto van God geschreven, blijkens deze evaluatieve zinnen van de verteller: 'Het hart van Holland is behouden. Er is weer hoop voor land en kerk. God heeft de gebeden verhoord en de gebrachte offers zijn niet tevergeefs geweest'.⁶⁶

Ook Heiner koos in *Leiden belegerd en behouden* een protestants perspectief, maar hij legde meer de nadruk op verdraagzaamheid tussen katholieken en protestanten en de noodzaak om elkaar in tijden van nood bij te staan. Deze verzoeningsgezinde boodschap paste goed bij het leven en werk van de gereformeerde onderwijzer die bijna tweehonderd kinderboeken schreef. Hij onderhield zelf een jarenlange vriendschap met de kapelaan van de nabijgelegen rooms-katholieke kerk en droeg de oecumenische gedachte een warm hart toe.⁶⁷ Zijn jeudgroman, *Leiden belegerd en behouden*, weerspiegelt zijn tolerante houding jegens katholieken: om beurten helpen de protestanten en katholieken elkaar. De hoofdpersoon, Harmen Leeuw, wordt bijvoorbeeld geholpen door een katholieke herbergier, die medelijden met de uitgemergelde knaap heeft. Hij toont op zijn beurt veel respect voor de katholieken, die hij, anders dan zijn makker, beslist niet over één kam wenst te scheren.⁶⁸ Bovendien bieden de

24-25. Cornelis Joppensz. als vinder van de hutspot in *Leiden belegerd en behouden* (1974) van H. te Merwe (pseudoniem van Nicolaas Heiner), met tekeningen van Ben Horsthuis; omslag en illustratiepagina. De hoofdpersoon uit dit boek, Harmen de Leeuw, is weliswaar protestant, maar heel tolerant naar katholieken toe.

geuzen tot twee keer toe de helpende hand aan enkele katholieken, die op sterven na dood zijn. 'Nood en redding verenigen', luidt het commentaar van de verteller.⁶⁹ De honger en ellende dwingen de geuzen en katholieken dus om samen te werken. Dit lijkt vanuit een hedendaags perspectief wellicht niet zo'n opzienbarende moraal, maar het feit dat een dergelijke, op de verzoening gerichte moraal voor het laatst bij Van Lennep in 1855 te vinden was, stemt tot nadenken. Overigens herinnert de naam van de hoofdpersoon uit Te Merwes boek, Harmen Leeuw, nog aan de dappere Leeuwtje uit de eerdere kinderboeken. Harmen vindt echter geen gruwelijke dood, maar vecht tot het laatste moment mee in de troepen van de Zeeuwse geuzenleider Boisot om de stad Leiden te bevrijden.

Al met al was de religieuze boodschap dus nog altijd een actueel thema in de kinderboeken over het Leids ontzet uit de jaren 1960-1985. Een nieuw soort boodschap

deed echter ook zijn intrede, namelijk de sociale of zelfs socialistische boodschap. De schrijver en radiomaker Ruurd Feenstra (1904-1974) propageerde in *Haring en wittebrood* uit 1963 bijvoorbeeld het idee dat bij schaarste voedsel toch eerlijk gedeeld moest worden. Hij legde alle nadruk op de honger en armoede ten tijde van het Leidse beleg. De erbarmelijke omstandigheden haalden het slechtste in de mens naar boven. Hij ging uitgebreid in op kwesties als diefstal en zwarte handel en liet zien hoe sommige bewoners tijdens de hongersnood doelbewust een slaatje probeerden te slaan uit andermans leed. Het personage Gierige Gerrit verkoopt bijvoorbeeld moutkoeken tegen veel te hoge prijzen, omdat hij weet dat mensen er alles voor over hebben iets eetbaars te verkrijgen. Op die manier probeert hij zichzelf te verrijken. Hij heeft er echter weinig profijt van, want hij overlijdt jammerlijk aan de pest. Feenstra stelt er een duidelijk alternatief tegenover: de burgemeester van Leiden laat namelijk gratis voedsel uitdelen. De moraal van het verhaal is duidelijk: naastenliefde, eerlijkheid en solidariteit dienen te allen tijden voorop te staan. Deze boodschap wordt echter niet in een religieus, maar een humanistisch kader geplaatst.

26. De zwarte handel in voedsel wordt streng veroordeeld in *Haring en Wittebrood* (1963) van Ruurd Feenstra, met illustraties van Cor van Kralingen.

Recente kinderboeken

Sinds 1985 zijn er slechts drie nieuwe kinderboeken over het Leids ontzet verschenen, namelijk *Verdwaald op de kermis* (Tilburg 1997) van Selma Noort, *Donkere wolken boven Leiden* (Houten 2004) van H. van de Steeg-Stolk en *Spion op de toren. De slag bij Zoetermeer* van Theo en Marianne Hoogstraten (Amsterdam 2007). Dat lijkt misschien weinig, maar er kwam wel een nieuw type jeugdboek bij, namelijk het stripboek. In dat genre werden drie uitgaves geheel gewijd aan het Leids ontzet, namelijk van Jules en Ollie, Donald Duck en Suske en Wiske. Over deze stripverhalen straks meer, maar eerst nog enkele bevindingen over de meest recente kinderboeken.

Verdwaald op de kermis van Selma Noort valt enigszins buiten het bestek van het Leids ontzet, omdat het geen historische vertelling is, maar over de eigentijdse drie oktoberviering gaat. Het gaat over een jongen die naar de taptoe gaat en vervolgens op de kermis verdwaalt. Gelukkig vindt hij zijn familie net op tijd weer terug. Relevanter zijn de twee andere romans, waartussen enkele frappante overeenkomsten bestaan. Ten eerste zijn beide bedoeld voor kinderen tussen de negen en twaalf jaar. Daarmee is de beoogde doelgroep jonger dan alle hiervoor besproken romans. Ten tweede hebben beide romans een avontuurlijk karakter: de nadruk ligt op het spannende verhaal en de pogingen van de hoofdpersonen uit handen van de Spanjaarden te blijven. Ten derde is er veel aandacht voor de emoties van de hoofdrolspelers: ze gaan op in wat ze meemaken en ervaren bijpassende paniek, angst, verdriet en blijdschap. Ten vierde spelen ook meisjes een belangrijke rol in beide boeken. In *Spion op de toren* beleeft het tweetal Joost en Floortje bijvoorbeeld allerlei spannende avonturen, terwijl in *De slag bij Zoetermeer* de ontlukende liefde tussen Gielis en Duyfke een belangrijke rol speelt. De meisjes doen niet onder voor de jongens in listig gedrag om de Spaanse vijand om de tuin te leiden. De kinderboeken vormen in die zin een afspiegeling van de eigentijdse normen en waarden, waarbij de scheiding tussen typisch jongens- en meisjesgedrag veel minder strikt is geworden.

Gelet op de ontkerkelijking in de hedendaagse samenleving rijst de vraag hoe in beide verhalen met religie wordt omgesprongen: in hoeverre wordt er nog een godsdienstige moraal verkondigd? Zowel in *Spion op de toren* als *Donkere wolken boven Leiden* speelt religie een rol, zij het op heel verschillende manieren. In *Spion op de toren* gaat het om een verzoeningsgezinde boodschap: de katholieke Duyfje en hervormde Gieles vinden elkaar ondanks de geloofsverschillen. Ze worstelen er beiden mee, maar de sleutelzin is 'dat er weinig verschil is tussen de twee geloven'.⁷⁰ Een meer

27. Een gemene kwakzalver jaagt Joost en Floortje de stuipen op het lijf in *Donkere wolken boven Leiden* (2004) van Hanny van de Steeg-Stolk, met illustraties van Walter Donker.

28. De protestantse Gielis en de katholieke Duyfke vinden elkaar in *Spion op de toren. De slag bij Zoetermeer* (2007) van Theo & Marianne Hoogstraaten, met illustraties van John Rabou.

verborgen moraal is dat je niet iedereen over één kam kunt scheren en dat elk individueel levensverhaal telt. Sommige geuzen hebben echter hun hele familie in de strijd tegen de Spanjaarden verloren, en dat verklaart waarom ze nu zo verbeten tegen de Spanjaarden vechten. *Donkere wolken boven Leiden* ademt een protestants-christelijke sfeer, zoals we die ook in oudere jeugdboeken over het Leids beleg en ontzet tegenkomen. De moraal is niet heel uitgesproken aanwezig, maar op cruciale momenten in het verhaal doen de personages een beroep op Gods welwillendheid. Wanneer de vader van Joost in gevaar verkeert, klinkt de stem van de verteller allesbehalve neutraal: 'Eén weg blijft er open, naar de Heere in de hemel. Midden in het grootste gevaar bidt hij: "Heere, help me!"'.⁷¹ Dat geldt ook voor het slot van het verhaal waarin de Leidse bevolking God dankt voor zijn reddende hand.⁷²

29. Jubileumuitgave van *Suske en Wiske* ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de 3 October Vereniging Leiden.

30. Aflevering van *Donald Duck* over het Leids beleg en ontzet uit 1997.

Rechterpagina: 31. Burgemeester Van der Werff biedt zijn arm aan aan de hongerige Leidse bevolking. Tekening uit: *Jules en Ollie in Leiden* (1996), p. 51.

Frappant is dat de religie ook in de jaren na 1960 een bepalende factor in de kinderboeken over het Leids ontzet vormt. Deels is dat wellicht terug te voeren op de aard van het historische verhaal, dat in wezen een strijd tussen de katholieken en protestanten behelst. Daarnaast speelt uiteraard ook de profilering van de schrijvers een doorslaggevende rol: juist voor protestantse kinderboekenschrijvers behield dit verhaal uit de Opstand zijn aantrekkingskracht.

De les van een eend

Een categorie die tot slot nog aparte aandacht verdient is het stripverhaal. De afgelopen vijftien jaar verschenen er maar liefst drie stripboeken over het Leids beleg en ontzet. Het spreekt vanzelf dat vermaak voorop staat in dergelijke uitgaves, al valt er bij vlagen beslist ook iets te leren. Het minst historische is *Leiden in last* (1997), waarin Jules en Ollie op zoek gaan naar de Leidse hutspotketel die bij een historische lezing tijdens de drie oktoberfeesten gestolen wordt. Na veel omwegen bezorgen Jules en Ollie de stad de ketel weer terug en worden de boeven met hun handlangers gestraft. Veel historischer van aard is de speciale aflevering van *Suske en Wiske* die in

2011 op initiatief van Thijs Hemmes, Rens Heruer en de Lustrumcommissie van de 3 October Vereeniging uitkwam. De vereniging vierde met deze bijzondere uitgave haar 125-jarig bestaan. Deze verscheen zowel in het Nederlands (260.000 exemplaren) als Frans (40.000 exemplaren). Ook werd er een speciale jubileumeditie in een oplage van 22.000 exemplaren gedrukt, met een acht pagina's tellende bijlage. Het lezen van deze *Suske en Wiske* is behalve onderhoudend beslist ook leerzaam: de personages maken een tijdreis en komen terecht in het Leiden van 1574. Wiske, die nu Louise heet, raakt in een spannend avontuur verzeild en moet proberen Francis (Suske) en Magdalena Moons (tante Sidonia) te bevrijden. Jerommeke treedt op als een supergeus die met gemak een hele vloot geuzen de stad intrekt.

Hoewel de humor voorop staat, komt de lezer en passant toch van alles over het Leids ontzet te weten. Bovendien is er ook sprake van enige moraal: de jonge knaap Cornelis is aanvankelijk een spion voor de Spanjaarden, maar komt tot inkeer. Hij besluit vervolgens de stad met hand en tand mee te verdedigen en zijn vroegere fouten worden hem vergeven. De achterliggende boodschap is dat iedereen kan leren van zijn fouten en alsnog de goede weg kan inslaan. Deze *Suske en Wiske*-uitgave kent echter een nog belangrijkere moraal, want in de jubileumeditie wordt het motto van de viering, 'Vrijheid verlicht', toegelicht. Vrijheid, zo luidt de boodschap, betekent vrij te zijn om zo te handelen en spreken als je wilt, met respect voor anderen. De vrijheid toont geen kleurverschil, maar is aan een ieder gegeven, waar die ook woont. Aan de Leidse geschiedenis wordt zo een actuele boodschap over vrijheid, tolerantie en respect verbonden.

Tot slot nog een woordje over de *Donald Duck*. Het nog altijd populaire weekblad wijdde in 1997 een aflevering aan het Leids beleg en ontzet, maar dan de Duckstadversie ervan. Het loont de moeite kort bij deze aflevering stil te staan, want er klinkt een verrassend postmoderne moraal in door, namelijk dat de waarheid een subjectief begrip is en dat iedere groep zijn eigen belangen op het verleden én heden projecteert.

Dat althans is de moraal die volwassenen erin kunnen lezen. Maar nu diezelfde moraal in Duckstadtermen. Eeuwen geleden hebben de Duckstadters de Gansdorpers van de Spanjaarden bevrijd. Zij hebben toen de uitgehongerde Gansdorpers een ketel met hutspot geschonken. Merkwaardig genoeg vertellen de Gansdorpers precies hetzelfde verhaal, maar dan omgekeerd: zij zouden de Duckstadters hebben bevrijd en op hutspot hebben getrakteerd. Op de jaarlijkse Hutspotdag vieren de Duckstadters en Gansdorpers een gezamenlijk feest. Er is ook een wedstrijd: in beide plaatsen wordt één inwoner aangewezen die de verstopte pot met hutspot mag gaan zoeken.

Donald Duck is een van de gelukkigen. De pot blijkt echter al door een derde gevonden te zijn, namelijk Gijs Gans. De comités van beide plaatsen buigen zich over de kwestie en roepen uiteindelijk Gijs Gans uit tot de nieuwe hutspotkoning. Intussen vertellen ze in Duckstad dat de Gansdorpers valsspellers zijn en in Gansdorp vertellen ze het omgekeerde verhaal. De moraal van het verhaal? Iedereen heeft zijn eigen versie van wat er gebeurd is. Ofwel: de waarheid is nooit met zekerheid te achterhalen, maar altijd doorspekt met eigenbelang. Feit en fictie, geschiedenis en verbeelding zijn dus niet van elkaar te scheiden.

Slotsom: een standbeeld voor Leeuwjtje?

Dat hebben de makers van de *Donald Duck* nog zo gek niet bedacht. Sterker nog: ze slaan de spijker op zijn kop waar het de kinderboeken over het Leids beleg en ontzet betreft. Deze zijn allesbehalve neutraal, maar sterk gekleurd door eigentijdse normen en waarden: protestantse, katholieke en humanistische schrijvers hebben in de loop der tijd allemaal hun eigen versie van het Leids beleg en ontzet verteld. Zoveel verhalen, zoveel verschillende versies van het verleden.

Er zijn echter ook enkele duidelijke constanten door de tijd heen aan te wijzen. In de eerste plaats loopt de religieuze lading als een rode draad door de boeken. Al in de vroegste abc-boekjes overheerste de godsdienstige moraal en deze werd alleen maar sterker in de loop van de negentiende eeuw. Het protestantisme was daarbij de norm; slechts een enkeling stelde er een katholiek of verzoeningsgezin perspectief tegenover. Van Lennep, Timmermans en Heiner vertolkten een uitzonderlijk geluid. In de tweede plaats stonden veel boeken in het teken van vaderlandsliefde. De Leidse helden, in het bijzonder Leeuwjtje, toonden exemplarisch gedrag waaraan de jonge lezers zich konden spiegelen. De nationalistische lading bereikte een absoluut hoogtepunt tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hildebrands bewerking voor de jeugd. Daarna zwakte dit motief af om plaats te maken voor een meer universele vrijheidsboodschap, zoals bijvoorbeeld in *Suske en Wiske*.

De lessen van Leeuwjtje laten, ondanks de veranderende tijdsomstandigheden, dus ook een vorm van continuïteit zien: ze hadden opvallend vaak een religieus of vaderlandslievend karakter. De slechte personages werden daarbij tegenover de goede geplaatst, maar wie precies welke partij representeerde kon variëren. Soms waren het de verderfelijke Spanjaarden die de volle laag kregen, soms de katholieken

in het algemeen en soms de verraderlijke ‘glippers’. Navolgenswaardig waren juist diegenen die tegen het kwaad ten strijde trokken, maar ook die groep wisselde. Dan weer waren het de Nederlanders, dan de protestanten, dan vrouwen die de armen en behoeftigen verzorgden, dan de kinderen die hun laatste stukje brood met anderen deelden. Het goede en het kwade hebben in de loop van de geschiedenis weliswaar dus vele, verschillende gedaantes aangenomen, maar uiteindelijk is de onderliggende boodschap van de kinderboeken over het Leids ontzet steeds hetzelfde gebleven: het kwade wordt gestraft, goed gedrag loont.

Ten slotte nog een opmerking over Leeuwtje. Er is een opvallend grote rol voor deze dappere knaap weggelegd in de oudere kinderboeken over het Leids beleg en ontzet, maar hij verdween van het ene op het andere moment van het toneel. De ommekeer kwam met *Honger, hutspot en haring* van De Keijzer uit 1969, waarin niet Leeuwtje maar Cornelis Joppensz. de grote held is. Sindsdien treedt Joppensz. in de jeugdboeken op als de goedgehumte knaap die de hutspot vindt. Over Leeuwtje hebben we sindsdien niet veel meer vernomen. Arme Leeuwtje had een beter lot verdiend. Het heeft iets oneerlijks dat in Leiden slechts een piepklein straatje naar Leeuwtje is vernoemd (de Leeuwkenstraat), terwijl Cornelis Joppensz. een eigen standbeeld heeft gekregen bij station Leiden Lammenschans. En dat terwijl hij, zoals u allen weet, helemaal niet de vinder van de hutspot was. Misschien is het nu tijd voor een eerherstel voor Leeuwtje. Wat denkt u van een standbeeld bij het Centraal Station van Leiden?

Bijlage: Kinderboeken over het Leids beleg en ontzet

Op deze lijst staan alleen boeken die een overwegend verhalend karakter hebben en waarin het Leids beleg en ontzet het hoofdonderwerp vormt. Beeld- en stripverhalen zijn wel opgenomen, maar verhalenbundels, preken, les- en geschiedboeken niet.

- P. Louwerse, *De schippersjongen, of Leiden in strijd en nood. Geschiedkundig verhaal* (Leiden 1872).
- E. Gerdes, *Uit bange dagen. Een verhaal tijdens Leidens beleg 26 mei tot 8 oct 1574* (Amsterdam 1873).
- D.H. Meijer, *De vrybuiters van Leiden. Tafereelen ontleend aan de geschiedenis van Leidens beleg en ontzet in 1574. Voor jongelieden* (Utrecht 1873).
- P.J. Andriessen, *Leiden in 1573 en 1574* (Leiden 1874).
- J.L. Bernardi, *De Zeeuwse vrybouter by het beleg van Leiden, of Nauwkeurig verhaal van Leidens beleg en ontzet in 1574* (Gouda 1874).
- C. Fogteloo, *Leidens nood en ontzet in 1574. Historische novelle* (Leiden 1874).
- J.H. van Linschoten, *Verloren, maar teruggevonden. Een verhaal uit Leiden's bange dagen* (Dordrecht ca. 1874).
- H.J. van Lummel, *Leidens beleg in 1574* (Amsterdam 1874).
- Johannes [J.N. Voorhoeve], *Roelf Dirksz: een verhaal uit den tyd van Leiden's beleg en ontzet in 1574* (Leiden 1891).
- P. de Zeeuw J.Gzn., *Toen het begon te lichten. Historisch verhaal uit de dagen van Leidens beleg 1574* (Nijkerk 1924).
- P. Visser, *Leiden's ontzet. Geïllustreerd door H. Giesen* (Alkmaar ca. 1929).
- A.D. Hildebrand, *Postduiven voor de Prins. Beleg en ontzet van Leiden. Bandtekening en illustraties* J.F. Doeve (Amsterdam 1941).
- A. Timmermans, *Het beleg en ontzet van Leiden. Met tekeningen van Gerrit de Morée* (Helmond 1950).
- I. Janssens en W. Hofhuizen, *Het verhaal van Leidens Ontzet. Kanarie-Beeld-roman 223, Maandblad Succes* (Den Haag ca. 1951).
- J. Bierman, *Een HBS-er voorspelt... het beleg van Leiden. Tekeningen Hans Brouwer* (Amsterdam, ca. 1950-1960?).
- K. Kander, *De Leidse weesjongen. Een verhaal van Leidens beleg en ontzet. Illustraties van Menno van Meeteren Brouwer* (Kampen 1955).
- R. Feenstra, *Haring en wittebrood. Geïllustreerd door Cor van Kralingen* (Zutphen 1963).
- A.C. De Keijzer, *Honger, hutspot en haring* (Vianen 1969).
- A.D. Hildebrand, *Leiden ontzet!* (Antwerpen 1971).

- H. te Merwe [pseudoniem van N. Heiner], *Leiden belegerd en behouden*. Met illustraties van Ben Horsthuis (Utrecht 1974).
 - P. Huurdeman, *Leiden's ontzet*. Geïllustreerd door Dick de Wilde (Alkmaar 1980; herspelde uitgave van Piet Visser, *Leiden's ontzet*, 1929).
 - P. Prins, *Om het hart van Holland*. Tekeningen Jaap Kramer (Groningen 1981).
 - L. Felix, M. Rube, *Jules en Ollie: Leiden in Last* (Oisterwijk 1996).
 - *Donald Duck. Hutspot bij de Spanjaarden* (9 mei 1997) nr.19.
 - S. Noort, *Verdwaald op de kermis*. Tekeningen Marja Meijer (Tilburg 1997).
 - H. van de Steeg-Stolk, *Donkere wolken boven Leiden*. Illustraties Walter Donker (Houten 2004).
 - T. en M. Hoogstraaten, *Spion op de toren. De slag bij Zoetermeer*. Illustraties John Rabou (Amsterdam 2007).
 - P. van Gucht en L. Morjaen, *Suske en Wiske: Het lijdende Leiden* (Antwerpen 2011).
- * Ik dank Raymond Fagel en Judith Pollmann voor hun commentaar en suggesties bij een eerdere versie van deze lezing. Verder gaat mijn dank uit naar Henk Eijssen, Rens Heruer en Jori Zijlmans voor hun behulpzaamheid en het beschikbaar stellen van materiaal.

NOTEN

- 1 Cornelis Fogteloo, *Leidens nood en ontzet in 1574* (Leiden 1574), p. 35.
- 2 Fogteloo, *Leidens nood*, p. 35.
- 3 Fogteloo, *Leidens nood*, p. 40.
- 4 Voor de samenstelling van deze lijst heb ik gebruik gemaakt van C. Kroon, *Bibliografie van Leidens beleg en ontzet* (Hazerswoude 1993) en de lijst met kinderboeken die Anne-Sophie Theunissen samenstelde in het kader van een stage in Museum de Lakenhal in 2010. Als onderscheidend criterium is aangehouden dat er sprake moet zijn van een overwegend verhalend én fictioneel karakter. Preken, les- en geschiedboeken voor de jeugd zijn dan ook niet opgenomen. Daarom ontbreken op deze lijst ook de volgende twee werken, hoewel ze wel helemaal aan het Leids beleg en ontzet gewijd waren én voor kinderen bestemd waren: Paschier de Fijne, *Den ouden Leytschen patroon ofte Derden octobers bancket* (z.p. 1630, heruitgaves in 1833 door Jan Roemer en in 1867 door Jean Théodore Bergman) en A. van Leeuwen, *Geschenk voor de jeugd, op den 3den October* (Leiden 1836). Ook zijn alleen oorspronkelijk Nederlandstalige werken opgenomen. Rens Heruer attendeerde mij op een Russisch kinderboek uit 1975 over het Leids beleg en ontzet, getiteld *Kees, admiraal der Tulpen van Konstantin Sergienko* (1940-1996). In het najaar van 2013 verschijnt van dit werk een Nederlandse vertaling.

- 5 Voorbeelden van verhalenbundels waarin een vertelling over het Leids beleg en ontzet is opgenomen, zijn: Jacob van Lennep, *Vertellingen van vroeger en later tijd* (Leiden 1889), p. 294-311 en Arend van Dam & Alex de Wolff, *Lang geleden... De geschiedenis van Nederland in vijftig voorleesverhalen* (2011, 14e druk), p. 58-60. Twee voorbeelden van leesboeken: S. van Dissel, *Verkorte beschrijving en geschiedenis der stad Leyden. Een leesboek ten dienste der jeugd* (Leiden 1845) en J. van der Scheun e.a., *Beleg en ontzet van Leiden, uitgave van de Pestalozzi-school voor basisonderwijs aan de Kernstraat* (z.p. z.j.).
- 6 Jori Zijlmans heeft een (ongepubliceerd) overzicht samengesteld van de verwijzingen naar Leeuwken in historische overzichtswerken. Uit dat overzicht blijkt dat Leeuwken onder meer wordt genoemd in de historische werken van Jan Fruytiers, *Van de strenge belegeringe en wonderbaarlyke verlossing der stad Leiden in den jare 1574*. Met eenige aantekeningen van Pieter Scriverius en andere byvoegzelen (Haarlem 1739), p. 35-36 (eerste editie: 1577); Jan Janszoon Orlers, *Beschrijvinghe van de strenghe belegeringhe en wonderbaerlicke ontsettinghe der stadt Leyden in Hollandt* (Leiden 1614), p. 356 en Pieter Corneliszoon Hooft, *Nederlandsche Historien*. In: W. Hellinga en P. Tuynman (eds.), *Alle de gedrukte werken, 1611-1738*, deel 4 en 5 (Amsterdam 1972), p. 375. Een enkele kinderboekenschrijver maakte gebruik van bronvermelding. Daniel Hendrik Meijer lardeerde zijn jeugdboek uit 1873 over het Leids beleg en ontzet bijvoorbeeld met voetnoten en verwees bij de episode over Leeuwken naar A. Severinus, *Oorspronkelijke Beschrijving van de vermaerde Belegering en 't Ontzet der Stad Leiden [...]*, 5e druk, (Leiden z.j.), p. 72. Zie D.H. Meijer, *De vrijbuiters van Leiden* (Utrecht 1873), p. 88-89.
- 7 Zie het hoofdstuk over 'Vaderlandse en algemene geschiedenis' in: P.J. Buijnsters en Leontine Buijnsters-Smets, *Bibliografie van Nederlandse school- en kinderboeken 1700-1800* (Zwolle 1997), p. 146-183.
- 8 J.H. Swildens, *Vaderlandsch A-B Boek voor de Nederlandsche Jeugd* (Amsterdam 1781), lemma 'Een-dragt'.
- 9 Swildens, *Vaderlandsch A-B Boek*, lemma 'Vaderland'.
- 10 Deze dialoogvorm was ontleend aan het oudste jeugdboek over de Opstand, dat bekend werd onder de naam *Spiegel der jeught, ofte Spaense tyrannie* (eerste druk 1663, vele malen in de zeventiende en achttiende eeuw herdrukt). De aandacht in dit werk voor het Leids beleg en ontzet was overigens minimaal.
- 11 [Jan Fokke en Jacobus Kok], *Geschiedenissen der Vereenigde Nederlanden. Voor de vaderlandsche jeugd*. Vierde deel (Amsterdam 1784), 245. Zie over deze uitgave, begonnen door Jacobus Kok en voltooid door Jan Fokke, ook: Buijnsters en Buijnsters-Smets, *Bibliografie*, nr. 1088, p. 152.
- 12 *Kort begrip der Nederlandsche geschiedenissen, sedert de aankomst der Batavieren tot den tegenwoordigen tyd. Ingericht naar de vatbaarheid van jonge kinderen* (Amsterdam 1790-1791), dl. 1, p. 73. Van

- deze uitgave verscheen gelijktijdig ook een Franse vertaling: *Abrégé de l'histoire des Pais-Bas, depuis l'arrivée des Bataves jusqu'à nos jours, Mis à la portée des enfans* (Amsterdam 1790-1791, 3 dln.).
- 13 J.F. Martinet, *Het vereenigd Nederland, verkort door J.F. Martinet, ten gebruike der scholen*. (Amsterdam 1790), p. 85.
 - 14 *Kort begrip der Nederlandsche geschiedenissen* [...], p. 74.
 - 15 Cornelis van der Aa, *Beknopt handboekje der vaderlandsche geschiedenissen* [...] (Amsterdam 1800-1803), dl. 2, p. 140.
 - 16 Zie over Cornelis van der Aa: A. Rutgers van der Loeff, 'Cornelis van der Aa'. In: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden 1911), dl. 1, p. 3. Van der Aa beschrijft het Leids beleg en ontzet in *Beknopt handboekje der vaderlandsche geschiedenissen* [...] (Amsterdam 1800-1803), dl. 2, p. 132-140.
 - 17 Twee voorbeelden: *Het Nederlandsch AB-boek, behelzende in het kort voor de jeugd alle de voornaamste merkwaardigheden onzes vaderlands* [...] ('s-Gravenhage 1823) en A. Koning, *Levens-schetsen van twee honderd veertig vaderlandsche mannen en vrouwen* (Haarlem ca. 1830).
 - 18 In de bibliografie van Anne-Sophie Teunissen wordt ook nog melding gemaakt van het volgende werk: S. van Dissel, *Verkorte beschrijving en geschiedenis der stad Leyden. Een leesboek ten dienste der jeugd* (Leiden 1845). Slechts een heel klein deel daaruit is gewijd aan het Leids beleg en ontzet.
 - 19 *De oude Leidsche patroon, of derden Octobers banket, Eene leerreede, ter gedachtenis van het ontzet der stad Leiden, geschied op den 3.den October des jaars 1574, zynde des Zondags morgen, aldaar opgesteld en uitgesproken, door eenen twee en tachtig jarigen leeraar, welke het beleg en ontzet dier stad heeft bygewoond*. Gedrukt in het jaar 1630 en nu, opnieuw uitgegeven, met aantekeningen en ophelderingen door J. Roemer (Leiden 1833), p. vi. Er verscheen een nieuwe editie in 1867 van de hand van Jean Théodore Bergman. Over de uitgave van 1630, zie Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw*. 3 Oktoberlezing 2008 (Leiden 2008), p. 20.
 - 20 Jacob van Lennep, 'Drie Jongens bij 't Beleg van Leyden'. In: *Almanak voor de jeugd* (1855), p. 42-79. Citaat op p. 43.
 - 21 Voor de positie van de historische roman in Nederland, zie: Joke van der Wiel, *De geschiedenis in balkostuum: de historische roman in de Nederlandse literaire kritiek (1807-1874)* (Leuven/Apeldoorn 1999).
 - 22 Zie over de opkomst van historische jeugdverhalen: Leontine Buijnsters-Smets, 'Historische verhalen: P.J. Andriessen, P. Louwerse'. In: *Wonderland. De wereld van het kinderboek*. Red. Marieke van Delft, Reinder Storm, Theo Vermeulen (Zwolle / Den Haag 2002), p. 50-51.
 - 23 Louwerse bewerkte zijn boek geheel om bij de derde druk (ca. 1900) ook aandacht te kunnen

- besteden aan het eerste beleg van Leiden. Zie P. Louwerse, *De schippersjongen, of Leiden in strijd en nood. Een geschiedkundig verhaal voor oud en jong Nederland*. Derde, geheel omgewerkte druk (Leiden z.j.), p. v-vi. Voor dit artikel heb ik gebruik gemaakt van de vijfde, verbeterde druk uit 1924.
- 24 Louwerse, *De schippersjongen*, p. 138.
 - 25 Louwerse, *De schippersjongen*, p. 237.
 - 26 Louwerse, *De schippersjongen*, p. 243. Over de kookpot als 'triomfstuk' en de mythevorming rondom Cornelis Joppenszoon als vinder van de hutspot, zie: Jori Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & volksfeest* (Leiden 2011), p. 71-76.
 - 27 J.F. Helmers, *Nagelaten gedichten* ('s-Gravenhage, 1823, 3e druk), p. 159. Meijer varieert op de woorden van Helmers en vervangt 'Land' door 'stad'. Zie D.H. Meijer, *De vrijbuiters van Leiden. Tafereelen ontleend aan de geschiedenis van Leidens beleg en ontzet in 1574* (Utrecht 1873, vi). Het motto van Tollens is afkomstig uit het gedicht 'Willem de Eerste'. In: H. Tollens, *Gedichten*, dl. 1 (Rotterdam 1822), p. 38.
 - 28 Meijer, *De vrijbuiters van Leiden*, p. 87-88.
 - 29 Meijer, *De vrijbuiters van Leiden*, p. 88. In de loop van de zeventiende eeuw was het al gebruikelijk geworden om de gevolgen van de honger en pest in dramatische taferelen te schetsen. Zie Judith Pollmann, 'Een "blij-eindend" treurspel, Leiden 1574'. In: H. van Amersfoort, J.C.H. Blom, G. van Es, D. Bos (red.), *Belaagd en belegerd* (Amsterdam 2011), p. 117-141 (aldaar 131-132).
 - 30 Meijer verklaart in een voetnoot dat in werkelijkheid Gijsbrecht Cornelisz. Schaeck de pot vond, waaruit hij nog vele jaren later hutspot zou eten ter nagedachtenis aan Leidens ontzet. Meijer, *De vrijbuiters van Leiden*, p. 221.
 - 31 Meijer, *De vrijbuiters van Leiden*, p. 232.
 - 32 H.J. Lummel, *Leidens beleg in 1574* (Amsterdam 1574), p. iv; J.L. Bernardi, *De Zeeuwsche vrijbouter bij het beleg van Leiden* (Gouda 1874), p. 48.
 - 33 Over protestants-christelijke jeugdlectuur in de negentiende eeuw: P.J. Buijnsters en L. Buijnsters-Smets, *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse kinderboek in de negentiende eeuw* (Zwolle 2011), p. 347-355.
 - 34 J.H. van Linschoten, *Verloren maar teruggevonden. Een verhaal uit Leiden's bange dagen* (Dordrecht z.j.), p. 9.
 - 35 Van Linschoten, *Verloren maar teruggevonden*, p. 9.
 - 36 Van Linschoten, *Verloren maar teruggevonden*, p. 9.
 - 37 Van Linschoten, *Verloren maar teruggevonden*, p. 19.
 - 38 Over P.J. Andriessen: D.L. Daalder, *Wormcruyt met suycker. Historisch-critisch overzicht van de Nederlandse kinderliteratuur met illustraties en portretten*. Met een inleiding van drs. F. Daalder

- (Schiedam 1976), p. 86-88; Buijnsters en Buijnsters-Smets, *Lust en leering*, p. 118-124.
- 39 P.J. Andriessen, *Leiden in 1573 en 1574* (Leiden 1874), p. 41.
- 40 Annemieke van Drenth en Francisca de Haan, *The Rise of Caring Power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999). Over dit protestants-christelijke vrouw-beeld en de wijze waarop tijdschriften dit uitdroegen: Lotte Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001), p. 161-174.
- 41 Johannes, Roelf Dirksz. *Een verhaal van Leiden's beleg in 1574* (Kampen 1923), 2e druk, p. 140.
- 42 Johannes, Roelf Dirksz, p. 122. Het citaat komt uit Exodus 14:13.
- 43 De term 'volbloed Oranjeman' wordt gebruikt in P. Visser, *Leiden's ontzet* (Alkmaar 1951, 2e druk), p. 41. Van dit boek verscheen in 1980 nog een herspelde uitgave van de hand van Piet Hurdeman.
- 44 Visser, *Leiden's ontzet*, p. 58.
- 45 Visser, *Leiden's ontzet*, p. 211.
- 46 Visser, *Leiden's ontzet*, p. 256.
- 47 Hildebrand schreef meer dan 250 boeken en verkreeg vooral bekendheid met *Bolke de Beer* (1935), waarvan ook een televisieserie werd gemaakt. Zie Antoinette Brummelink, 'Bolke de Beer'. In: *Het kinderboek*. Red. Marieke van Delft, Jeanette Kok, Reinder Storm, Theo Vermeulen (Zwolle 2002), p. 40.
- 48 Dertig jaar later, in 1971, verscheen bij De Snikkel te Antwerpen nog een sterk verkorte uitgave, speciaal bestemd voor het onderwijs: A.D. Hildebrand, *Leiden ontzet!* (Antwerpen 1971).
- 49 Vooral de hopman Andries Allartsz wordt uitvoerig geprezen. Zie A.D. Hildebrand, *Postduiven voor den prins. Beleg en ontzet van Leiden* (Amsterdam 1941), p. 146 en p. 154.
- 50 Hildebrand, *Postduiven voor den prins*, p. 192.
- 51 Hildebrand, *Postduiven voor den prins*, p. 210.
- 52 In 1946 verscheen nog een zeer nationalistische roman over het Leids beleg en ontzet, getiteld *De groote rebel (Leiden's beleg en ontzet)* van André Peters. Het werk heeft een sterk theatraal karakter en handelt over een geus die gestorven is voor de vrijheid van zijn vaderland en Oranje. De naweeën van de Tweede Wereldoorlog zijn prominent aanwezig: het wemelt van termen als 'dictator', 'bloed vergieten' en 'vernietiging'. Dit werk was bestemd voor volwassenen en wordt om die reden hier niet besproken. Het ontbreekt overigens in Kroon, *Bibliografie van Leidens beleg en ontzet*.
- 53 Over deze reeks, en in het bijzonder de delen over de Opstand: H. de Groot, 'Watergeuzen als rovers en schavuiten. De katholieke jeugdboekenauteur Alphons Timmermans over de Nederlandse Opstand'. In: *De School Anno* (2002) 2. Raadpleegbaar via: http://remery.home.xs4all.nl/dsa/Artikelen/artjrg16_20/art200202.htm

- 54 Alphons Timmermans, *Het beleg en ontzet van Leiden* (Helmond 1951), p. 13.
- 55 Timmermans, *Het beleg en ontzet van Leiden*, p. 13-14.
- 56 Timmermans, *Het beleg en ontzet van Leiden*, p. 45.
- 57 Kees Kander, *De Leidse weesjongen* (Kampen 1955), p. 93. De zesde editie van dit werk verscheen in een verkorte schooleeditie (Kampen z.j.).
- 58 I. Janssens en W. Hofhuizen, *Het verhaal van Leidens ontzet*. Kanarie-Beeld-roman 223, Maandblad Succes (Den Haag ca. 1951), p. 20.
- 59 Daarbij zij opgemerkt dat de datering van één boek, namelijk *Een HBS-er voorspelt... het beleg van Leiden* (Amsterdam, ca. 1950-1960) onzeker is en dat één boek een herspelde uitgave van Piet Visser, *Leiden's ontzet* (1929) betreft, namelijk Piet Huurdeman, *Leiden's ontzet* (Alkmaar 1980). In de lijst kinderboeken van Anne-Sophie Teunissen (zie noot 4) is voor deze periode ook David le Feber, *Geuzenvolk. Leiden, 400 jaar ontzet* (Helmond 1974) opgenomen. Teunissen omschrijft dit boek als een historische jeugdroman, maar mij lijkt dat dit boek voor volwassenen bestemd is. Nergens is in het boek een indicatie te vinden dat dit boek voor de jeugd bedoeld is; er wordt slechts gesproken van een 'roman, gebaseerd op geschiedkundige feiten' op het omslag. Gelet op de historische introductie, de bijgevoegde berijmde geschiedenis van de stad Leiden, alsook de expliciete liefdesscène (p. 119) acht ik een volwassen publiek waarschijnlijker.
- 60 In Picarta wordt gesuggereerd dat het ca. 1936 zou zijn verschenen, maar dat lijkt me onjuist. De kinderboekenserie van Vroom & Dreesmann verscheen namelijk pas vanaf de jaren 1940. Onduidelijk is echter vanaf wanneer precies, want andere delen uit deze serie worden verschillend gedateerd (variërend van ca. 1942 tot ca. 1960). *Een HBS-er voorspelt... het beleg van Leiden* verscheen in ieder geval pas na 1943. Op p. 110 haalt de hoofdpersoon namelijk een muntstukje uit 1943 uit zijn broekzak. Verder spreekt hij van de grote impact die de radio en televisie in de twintigste eeuw hebben gehad. Ook verwijst hij naar beide Wereldoorlogen (op p. 66). Op p. 64 rekent hij uit dat hij over ongeveer driehonderdvijftig jaar geboren zal worden. Gerekend vanaf 1573 zou dat ongeveer 1923 zijn – dat zou kloppen met het muntje uit 1943. Volgens de laatste hoofdstuktitel wordt hij echter 'in een sneltreinvaart door vier eeuwen naar een goed einde' gebracht (p. 215) en op p. 237 meldt hij dat hij 'welhaast vier eeuwen' vooruit in de tijd gaat. Die opmerking lijkt er meer op te duiden dat het boek in de jaren 1950-1960 gepubliceerd werd.
- 61 Bierman, *Een HBS-er voorspelt*, p. 8.
- 62 Bierman, *Een HBS-er voorspelt*, p. 205. Er zitten nog meer verwijzingen naar Leeuwte in de roman. Zo schrijft Elsje in een afscheidsbrief aan Wout dat zij een echte leeuw is en zich zal verzetten tot het uiterste, mocht ze in handen van de Spanjaarden vallen (p. 155).
- 63 A.C. de Keijzer, *Honger, hutspot en haring* (Vianen 1969), p. 103.
- 64 Namelijk in *Leiden belegerd en behouden* (Groningen 1974) van H. te Merwe, *Om het hart van Hol-*

land (Groningen 1981) van Piet Prins, *Donkere wolken boven Leiden* (Houten 2004) van Hanny van de Steeg-Stolk en *Suske en Wiske, Het lijdende Leiden* (Antwerpen 2011). In *Spion op de toren. De slag bij Zoetermeer* (Amsterdam 2007) van Theo en Marianne Hoogstraaten vindt 'een weesjongen' de pot.

- 65 Prins, *Om het hart van Holland*, z.p. (p. 54 eigen telling). Van dit boek verscheen ook een Engelse vertaling, getiteld *For the heart of Holland* (2008).
- 66 Prins, *Om het hart van Holland*, z.p. (p. 105 eigen telling).
- 67 Over Nicolaas Heiner (1896-1977) en zijn oeuvre: Rens Strijbosch, "'Vergeten" schrijver H. te Merwe schreef bijna tweehonderd kinderboeken'. Digitaal raadpleegbaar via: http://www.achterderug.nl/zab_biografie/heiner.pdf (geraadpleegd op 20 mei 2013).
- 68 Zie Te Merwe, *Leiden belegerd en behouden*, p. 165.
- 69 Te Merwe, *Leiden belegerd en behouden*, p. 222.
- 70 Hoogstraten, *Spion op de toren*, p. 104.
- 71 Hanny van de Steeg-Stolk, *Donkere wolken boven Leiden* (Houten 2004), p. 86.
- 72 Van de Steeg-Stolk staat bekend als schrijfster van christelijke kinderboeken, zie bijvoorbeeld de website van de Werkgroep Christelijke Kinderboeken (red. Annemarie Prins): www.christelijkekinderboeken.nl.